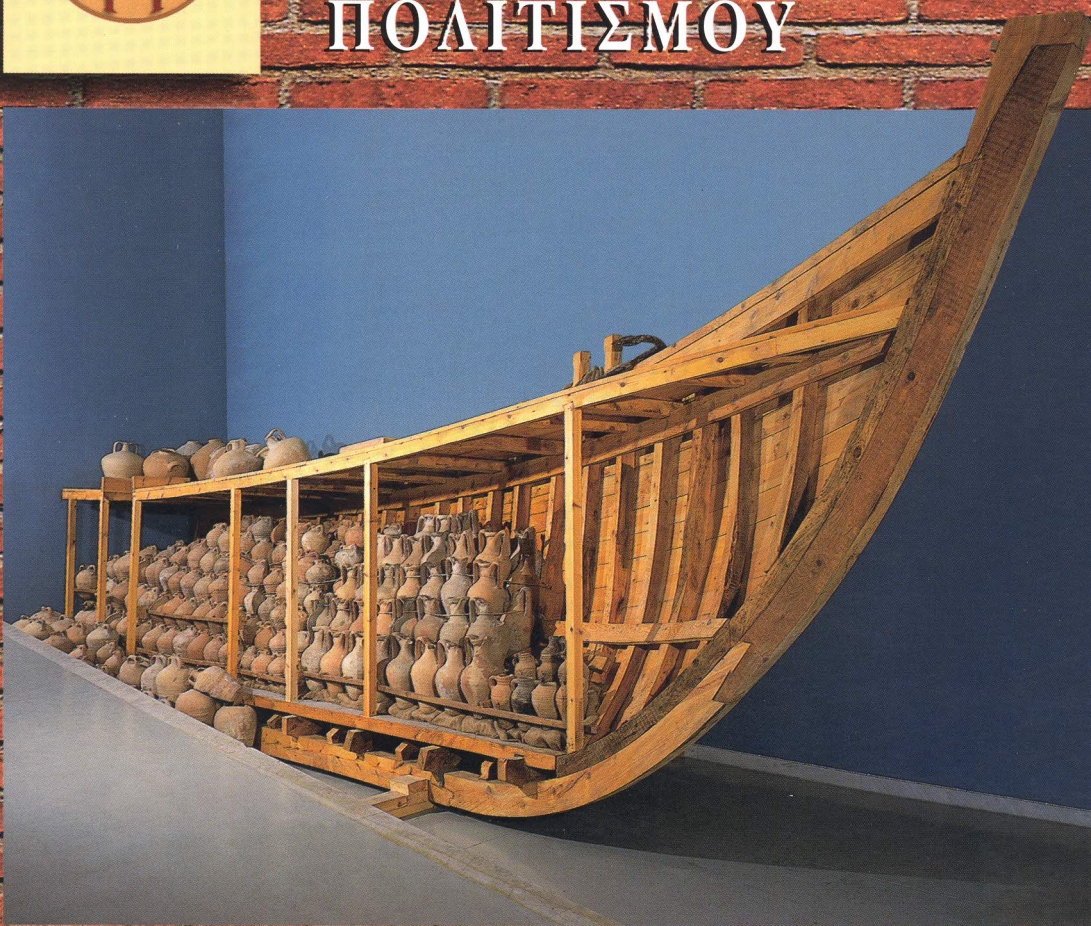

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

6/1999

MUSEUM
OF BYZANTINE CULTURE

MUSEE DE LA
CIVILISATION BYZANTINE

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Υπουργείο Πολιτισμού
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Θεσσαλονίκη

ΤΕΥΧΟΣ 6 / 1999

MUSEUM
OF
BYZANTINE
CULTURE

Hellenic Ministry of Culture
Museum of Byzantine Culture
Thessaloniki

No 6 / 1999

MUSEE
DE LA
CIVILISATION
BYZANTINE

Ministère Hellénique de la Culture
Musée de la Civilisation Byzantine
Thessalonique

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου
Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή
Α. Τούρτα

EDITORIAL COMMITTEE
E. Kourkoutidou-Nikolaïdou
D. Papanikola-Bakirtzi
A. Tourta

COMITÉ DE REDACTION
E. Kourkoutidou-Nikolaïdou
D. Papanikola-Bakirtzi
A. Tourta

Επιμέλεια έκδοσης: Δ. Ναλπάντης
Copy editor: D. Nalpandis
Chargé de l' edition: D. Nalpandis

Αγγλική μετάφραση: Deborah Whitehouse
English translation: Deborah Whitehouse
Traduction de l'anglais: Deborah Whitehouse

Γαλλική μετάφραση: Jean-Marie Verlet
French translation: Jean-Marie Verlet
Traduction du français: Jean-Marie Verlet

Διόρθωση κειμένων: Γ. Λιβιεράτου
Proof-reading: G. Livieratou
Correction des textes: G. Livieratou

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ
Μ. Σκιαδαρέσης

PHOTOGRAPHS
M. Skiadarexis

PHOTOGRAPHIES
M. Skiadarexis

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ραχήλ Μισδραχή-Καπόν

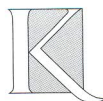
DESIGN
Rachel Misdrachi-Kapon

SUPERVISION ARTISTIQUE
Rachel Misdrachi-Kapon

ISBN 960-7254-77-5

© Υπουργείο Πολιτισμού, 1999
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Λεωφ. Στρατού 2, Τ.Κ. 54013, Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 031-868570, Fax: 031-838597

ΠΑΡΑΓΩΓΗ
PUBLISHED BY
PUBLIÉ PAR

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΠΟΝ
KAPON EDITIONS
EDITIONS KAPON

..... ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ .....

<i>Τα νέα του Μουσείου</i>	4
<i>Μικρά μελετήματα</i>	17
Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ	
Η Κυρία Ευταξία της Θεσσαλονίκης	18
Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ	
Δύο βενετικά γυάλινα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη	30
Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ και Γ. ΣΚΟΡΔΑΛΗ	
Αρχαιολογικές αποθήκες στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού	46
<i>Ποικίλα σημειώματα</i>	65
Γ. ΠΕΝΕΛΗΣ	
Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης και οι σεισμοί του 1978	65

..... CONTENTS .....

<i>Museum news</i>	10
<i>Short studies</i>	17
CH. BAKIRTZIS	
Lady Eutaxia of Thessaloniki	23
A. ANTONARAS	
Two Venetian vessels from Thessaloniki	37
D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI and G. SKORDALI	
Archaeological storerooms in the Museum of Byzantine Culture	56
<i>Miscellanea</i>	68
G. PENELIS	
The monuments of Thessaloniki and the earthquake of 1978	68

..... TABLE DES MATIÈRES .....

<i>Les nouvelles du Musée</i>	13
<i>Études courtes</i>	17
CH. BAKIRTZIS	
Dame Eutaxia de Thessalonique	27
A. ANTONARAS	
Deux vases en verre vénitiens de Thessalonique	41
D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI et G. SKORDALI	
Réserves archéologiques du musée de la Civilisation byzantine	60
<i>Brefs aperçus</i>	71
G. PENELIS	
Les monuments de Thessalonique et les tremblements de terre de 1978	71

Τα νέα του μουσείου

ΜΟΝΙΜΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Με την έκθεση «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία» ολοκληρώθηκε η πρωτοβυζαντινή πτέρυγα του Μουσείου, η οποία περιλαμβάνει επίσης τις εκθέσεις «Ο παλαιοχριστιανικός ναός» και «Από τα Ηλύσια πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο». Με τη νέα έκθεση που εγκαινιάστηκε στις 10.7.1998 (εικ. 1), γίνεται προσέγγιση του ιδιωτικού και δημόσιου βίου του ανθρώπου της παλαιοχριστιανικής εποχής, ως ενεργού στοιχείου της οικονομικής ζωής και του κοινωνικού συνόλου και παράλληλα παρουσιάζονται τυπικά στοιχεία της κατοικίας και της

ζωής μέσα σ' αυτήν. Στοιχεία της αστικής υποδομής μιας πόλης, εργαστήρια και επαγγελματικά εργαλεία από τη μια, ο διάκοσμος ενός τρικλινίου, δηλαδή της αίθουσας υποδοχής μιας αρχοντικής οικίας από την άλλη, πλαισιώνουν την παρουσίαση ενδυμάτων, κοσμημάτων, σκευών οικοτεχνίας, παρασκευής τροφής κλπ.

Οι μόνιμες εκθέσεις του Μουσείου θα συνεχισθούν όταν ο Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας «Θεσσαλονίκη 1997» εκκενώσει τους εκθεσιακούς χώρους του Μουσείου από τις κατασκευές της περιοδικής έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους» που έληξε στις 30.4.1998.

2

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

• Στο Λευκό Πύργο οργανώθηκε σε συνεργασία με την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, φωτογραφική έκθεση με θέμα «Τόποι της ιστορίας και της μνήμης – Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης και οι σεισμοί του 1978» (εικ. 2). Η έκθεση αφορά στις φθορές που προκάλεσαν οι σεισμοί του 1978 στα μνημεία της πόλης και στις εργασίες αναστήλωσης που ανέλαβε η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Τα εγκαίνια της έκθεσης, στις 8.11.1998, πλαισίωσαν εισηγήσεις της τ. Εφόρου Αρχαιοτήτων, καθηγήτριας Χρ. Τσιούμη, του καθηγητή Γ. Πενέλη, των Εφόρων Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Χ. Μπακιριτζή. Στα Ποικίλα Σημειώματα του τεύχους αυτού δημοσιεύεται η εισήγηση του κ. Γ. Πενέλη, η οποία εκφράζει τη λογική των επεμβάσε-

Εικ. 1. Εγκαίνια της έκθεσης «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία».

Fig. 1. The opening of the “Early Christian city and dwelling” exhibition.

Fig. 1. Inauguration de l'exposition “La ville et l'habitation paléochrétienne”.

Εικ. 2. Αποψη της έκθεσης «Τόποι της ιστορίας και της μνήμης – Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης και οι σεισμοί του 1978» στο Λευκό Πύργο.

Fig. 2. “Places of History and Memory: The monuments of Thessaloniki and the earthquake of 1978”: part of the exhibition in the White Tower.

Fig. 2. Vue de l'exposition “Lieux d'histoire et de mémoire – Les monuments de Thessalonique et les tremblements de terre de 1978” à la Tour Blanche.

ων που εφαρμόζονται τα τελευταία χρόνια στα μνημεία μας.

- Σε συνεργασία με το αυστριακό Μουσείο Εφαρμοσμένης Τέχνης-ΜΑΚ, οργανώθηκε στη Βιέννη περιοδική έκθεση με θέμα «*Ikonen auf Papier*», από 18.12.1998 έως 28.2.1999 (εικ. 3). Η έκθεση παρουσίασε ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου που η οικογένειά της έχει δωρήσει στο Μουσείο μας και επίσης έργα από τη συλλογή του Μητροπολίτου Αυστρίας κ. Μιχαήλ Στάικου και από την εκκλησία της Αγίας Τριάδος στη Βιέννη.

Η έκδοση του καταλόγου της έκθεσης πραγματοποιήθηκε με χορηγία του Υπουργείου Εξωτερικών – Ελληνική Πρεσβεία στη Βιέννη.

Εικ. 3. Αποψη της έκθεσης «Ikonen auf Papier» στο Μουσείο Εφαρμοσμένης Τέχνης στη Βιέννη.

Fig. 3. The “Ikonen auf Papier” exhibition in the Museum of Applied Art in Vienna.

Fig. 3. Vue de l'exposition “Ikonen auf Papier” au musée d'Art Appliqué à Vienne.

Εικ. 4. Μαθητές στη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος «Η Θεσσαλονίκη στην παλαιοχριστιανική εποχή».

Fig. 4. Schoolchildren attending the “Thessaloniki in the Early Christian Period” educational programme.

Fig. 4. Elèves au cours du programme éducatif “Thessalonique à l'époque paléochrétienne”.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Με χορηγία του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη οργανώθηκε από τον Οκτώβριο του 1998 δίωρο εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές του Γυμνασίου και των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού. Το πρόγραμμα, με θέμα «Η Θεσσαλονίκη στην παλαιοχριστιανική εποχή», πραγματοποιείται στην ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και στην έκθεση «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία» (εικ. 4).

Τα νέα του μουσείου

3

4

7

ΟΜΙΛΙΕΣ – ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ – ΛΟΙΠΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Συνεχίσθηκε στο αμφιθέατρο «Μελίνα Μερκούρη» η οργάνωση ομιλιών από έγκυρους επιστήμονες, με τη στήριξη του Σωματείου «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού». Μίλησαν οι ακόλουθοι:

- Ο καθηγητής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου κ. Ν. Νικονάνος στις 9.12.1998 με θέμα «Εντυπώσεις από την εκδρομή στην Καππαδοκία».
- Η καθηγήτρια της Βυζαντινής Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Harvard των Ηνωμένων Πολιτειών κ. Ι. Καλαβρέζου, στις 13.1.1999 με θέμα «Η αυτοκρατορική ταυτότητα μέσω της τέχνης του Ψαλτηρίου των Παρισίων».
- Η επίκ. καθηγήτρια της Βυζαντινής Ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο κ. Δ. Μισίου, στις 27.1.1999 με θέμα «Η αποκατάσταση της Εύας στο Βυζάντιο».
- Η Έφορος Αρχαιοτήτων κ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, διευθύντρια του Μουσείου, στις 3.3.1999 με θέμα «Παλαιοχριστιανική Τέχνη – Το πέρασμα από την αρχαιότητα στο μεσαιωνικό κόσμο».
- Στις 17 Αυγούστου και 10 Οκτωβρίου 1998 πραγματοποιήθηκε αντίστοιχα η εναρκτήρια και η καταληκτική τελετή του 1ου Διεθνούς Σεμιναρίου για τη συντήρηση τοιχοποιιών της βυζαντινής περιόδου, που έγινε σε συνεργασία του ICCROM με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Στις 3 και 5 Νοεμβρίου 1998 έγιναν μα-

θήματα για τη βυζαντινή τέχνη της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του προγράμματος του Πανεπιστημίου Princeton «Θεσσαλονίκη, μια μεσογειακή πόλη ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση».

- Στη 1.12.1998 έγινε ημερίδα με θέμα «Οι δρόμοι του μοναχισμού».
- Στις 19.10.1998 έγινε η παρουσίαση του βιβλίου «Αγίου Δημητρίου Θαύματα» με εισαγωγή, σχόλια και επιμέλεια της έκδοσης από τον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Χ. Μπακιρτζή και μετάφραση από την κ. Α. Σιδέρη.
- Στις 11.12.1998 έγινε η παρουσίαση του βιβλίου του κ. Φ. Ωραιόπουλου «Νεοελληνικός λόγος για την αρχιτεκτονική και την πόλη».
- Με την ευκαιρία των εγκαινίων της έκθεσης «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία», στις 10.7.1998, οργανώθηκε στο αίθριο του Μουσείου βραδιά μνήμης του πρόωρα χαμένου μελετητή του Μουσείου, αρχιτέκτονα Κυριάκου Κρόκου. Στην εκδήλωση μίλησαν για το έργο του Κρόκου ο υπουργός Πολιτισμού κ. Ευ. Βενιζέλος, ο καθηγητής της Αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας κ. Α. Γιακουμακάτος, ο αρχιτέκτων κ. Γ. Γεωργιάδης και η διευθύντρια του Μουσείου κ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου.

ΔΩΡΕΕΣ – ΧΟΡΗΓΙΕΣ

• Με στόχο την αγορά από οίκο δημοπρασιών του εξωτερικού οκτώ βυζαντινών μολυβδοβούλλων για να εμπλουτιστούν οι συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, οργανώθηκε στις 28.11.1998, στο χώρο υποδοχής του Μουσείου, μια ειδική εκδήλωση με τη συνεργασία του Σωματείου των Φίλων του Μουσείου. Η εκδήλωση που ονομάστηκε «Μια λαμπρή βραδιά στο Μουσείο» περιελάμβανε ομιλία του υπουργού Πολιτισμού κ. Ευ. Βενιζέλου με θέμα «Το Βυζάντιο: Ελληνικότητα και Δύση», επίσημο δείπνο και ελεύθερη περιήγηση στις εκθέσεις του Μουσείου. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης έγινε από τους συμμετέχοντες προσφορά δωρεών που κάλυψαν την αγορά των μολυβδοβούλλων.

• Παράλληλα με τις χρηματικές δωρεές των εκλεκτών μελών της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης κατά την εκδήλωση αυτή έγινε δωρεά πέντε βυζαντινών μολυβδοβούλλων της συλλογής Γ. Τσολοζίδη από την κάτοχο της συλλογής κ. Μ. Ζησιάδου-Τσολοζίδη.

• Από το ζεύγος Αμαλίας και Αθανασίου Δάρα έγινε δωρεά δύο χάλκινων χαρακτικών πλακών.

• Από την κ. Θ. Βλαστού-Δραγούμη έγινε δωρεά είκοσι έξι εικόνων 17ου-19ου αι., ενός ξυλόγλυπτου σταυρού και δύο βυζαντινών πινακίων.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Για τις περιοδικές εκθέσεις που οργάνωσε το Μουσείο στο Λευκό Πύργο και στη Βιέννη εκδόθηκε από ένας κατάλογος: α) «Τόποι της ιστορίας και της μνήμης – Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης και οι σεισμοί του 1978» και β) «Ikonen auf Papier».

Museum news

PERMANENT EXHIBITIONS

The “Early Christian city and dwelling” exhibition completes the Museum’s Early Byzantine wing, along with “Early Christian churches” and “From the Elysian Fields to the Christian Paradise”. The latest exhibition was opened on 10 July 1998 (fig. 1). It offers an approach to the private and public life of Early Christian people as active components of economic life and the social body, and also presents typical aspects of the home and home life. Details of the urban infrastructure of a city, workshops, and professional tools on the one hand, and the decor of a triclinium (the reception room of an aristocratic residence) on the other, provide a context for such exhibits as clothing, jewellery, and domestic and cooking utensils. Further permanent exhibitions will be mounted when Thessaloniki 1997, the Cultural Capital Organisation, dismantles and removes the last of the structures for the “Treasures of Mount Athos” exhibition, which closed on 30 April 1998.

TEMPORARY EXHIBITIONS

The Museum and the 9th Ephorate of Byzantine Antiquities have jointly mounted an exhibition of photographs titled “Places of History and Memory: The monuments of Thessaloniki and the earthquake of 1978” (fig. 2). The exhibition focuses on the damage caused by the 1978 earth-

quake to the city’s monuments and the restoration work carried out by the archaeological service. The exhibition opened on 8 November 1998, and the speakers were the former Ephor of Antiquities Professor Chrysanthi Tsioumi, Professor Georgios Penelis, and the present Ephors of Antiquities Eutychia Kourkoutidou-Nikolaïdou and Charalambos Bakirtzis. Professor Penelis’s speech is published in the *Miscellanea* section of this issue, describing the rationale behind the interventions in our monuments in recent years.

The Museum of Applied Art in Vienna mounted an exhibition titled “*Ikonen auf Papier*” (18 Dec. 1998 - 28 Feb. 1999) in collaboration with the Museum of Byzantine Culture (fig. 3). It displayed a number of Orthodox religious engravings from the Dori Papastratou collection, which her family has donated to the Museum of Byzantine Culture, together with works from the collection of the Metropolitan of Austria, Michael Staikos, and from the church of the Holy Trinity in Vienna.

The publication of the exhibition catalogue was financed by the Ministry of Foreign Affairs through the Hellenic Embassy in Vienna.

EDUCATIONAL PROGRAMMES

The Museum has been running a two-hour educational programme for children in secondary school and the upper classes of primary school since October

---

1998. Sponsored by the A.G. Leventis Foundation, the programme focuses on “Thessaloniki in the Early Christian Period” and the sessions are conducted in the specially designed Educational Programmes Room and in the “Early Christian city and dwelling” exhibition (fig. 4).

TALKS – LECTURES – OTHER CULTURAL EVENTS

We continued to invite respected scholars to give talks in the Melina Mercouri Amphitheatre, with the support of the Friends of the Museum of Byzantine Culture. The speakers were:

- Professor Nikos Nikonanos of the Aristotle University of Thessaloniki, on 9 December 1998: “Impressions from the Trip to Cappadocia”.
- Ioli Kalavrezou, Professor of Byzantine Art in the University of Harvard, USA, on 13 January 1999: “The Imperial Identity through the Art of the Paris Psalter”.
- Dionyssia Missiou, Assistant Professor of Byzantine History in the Aristotle University of Thessaloniki, on 27 January 1999: “The rehabilitation of Eve in Byzantium”.
- Eutychia Kourkoutidou-Nikolaïdou, Ephor of Antiquities and Director of the Museum, on 3 March 1999: “Early Christian Art: The transition from Antiquity to the Mediaeval world”.

On 17 August and 10 October 1998 respectively, the opening and closing cere-

monies took place of the 1st International Seminar on the Conservation of Masonry of the Byzantine Period, which was organised by the ICCROM in collaboration with the Aristotle University of Thessaloniki.

On 3 and 5 November 1998, lectures on Byzantine art were given in the framework of a programme run by Princeton University titled “Thessaloniki: A Mediaeval city between East and West”.

On 1 December 1998, a conference was held on the subject of “The paths of Monasticism”.

On 19 October 1998, the presentation was held of *Αγίου Δημητρίου Θαύματα* (The Miracles of St. Demetrios), introduced, edited, and with a commentary by the Ephor of Antiquities Professor Charalambos Bakirtzis and translated by Ms A. Sideri.

On 11 December 1998, the presentation was held of Mr F. Oraïopoulos’s book *Νεοελληνικός Λόγος για την αρχιτεκτονική και την πόλη* (Modern Greek discourse on architecture and the city).

On the occasion of the opening of the “Early Christian city and dwelling” exhibition on 10 July 1998, an evening in memory of the late Kyriakos Krokos, the architect who designed the Museum, was held in the atrium. Mr Evangelos Venizelos, then Minister for Culture, Andreas Yakoumakatos, Professor of Architecture in the University of Florence, Mr Georgios Georgiadis, architect, and Ms Eutychia Kourkoutidou-Nikolaïdou, Director of the Museum, all spoke about Krokos’s work.

DONATIONS

- On 28 November 1998, a special event was organised in association with the Friends of the Museum of Byzantine Culture in the reception area of the Museum in order to raise funds to purchase eight Byzantine lead seals from an auction house abroad. Dubbed “A splendid evening in the Museum”, the soirée included a talk by the then Minister for Culture, Mr Evangelos Venizelos, on “Byzantium: Greekness and the West”, a dinner, and free access to the exhibitions. In the course of the evening, the guests pledged donations which, all together, covered the cost of purchasing the seals.
- Apart from the pecuniary donations made by these members of Thessalonian society, in the course of the evening five Byzantine lead seals from the Tsolozidis collection were donated to the Museum by the owner of the collection, Ms Mata Zisiadou-Tsolozidi.
- Amalia and Athanasios Daras donated two bronze engraving plates.
- Ms Theodora Vlastou-Dragoumi donated twenty-six icons of the seventeenth to nineteenth centuries, a carved wooden cross, and two Byzantine plates.

PUBLICATIONS

Catalogues were published for the Museum’s temporary exhibitions in the White Tower and in Vienna: *Places of History and Memory: The monuments of Thessaloniki and the earthquake of 1978*, and *Ikonen auf Papier*.

Les nouvelles du Musée

LES EXPOSITIONS PERMANENTES

L'exposition "La ville et l'habitation paléochrétienne" complète l'aménagement de l'aile proto-byzantine du musée qui comprend également les expositions "L'église paléochrétienne" et "Des Champs-Élysées au Paradis chrétien". Cette nouvelle exposition, inaugurée le 10.07.1998 (fig. 1), permet d'aborder la vie publique et privée des habitants à l'époque paléochrétienne en tant qu'élément actif de la vie économique et du groupe social et présente parallèlement des éléments caractéristiques de l'habitation et du mode de vie. Des éléments de l'infrastructure urbaine d'une ville, les ateliers et les outils d'une part, le décor d'un *triclinium*, c'est à dire la salle de réception d'une demeure seigneuriale de l'autre, encadrent la présentation de vêtements, de bijoux, d'objets ménagers, d'ustensiles de cuisine et autres.

L'aménagement des expositions permanentes du musée se poursuivra lorsque l'Organisme de "La Capitale culturelle, Thessalonique 1997" aura libéré les espaces d'exposition du musée des constructions de l'exposition provisoire "Les Trésors du Mont Athos" qui s'est achevée le 30.04.1998.

LES EXPOSITIONS PROVISOIRES

À la Tour Blanche, a été organisé en collaboration avec la 9ème Ephorie des Antiquités byzantines une exposition photographique sur le thème "Lieux d'histoire et de mémoire – Les monuments de Thessalonique et les tremblements de terre de

1978" (fig. 2). L'exposition traite des dégâts que provoquèrent les tremblements de terre de 1978 sur les monuments de la ville et les travaux de restauration entrepris par le Service archéologique. L'inauguration de l'exposition le 8.11.1998 a donné lieu à des interventions de l'éphore honoraire des Antiquités, le professeur Mme Ch. Tsioumi, du professeur G. Pénélis ainsi que des époures des Antiquités Mme E. Kourkoutidou-Nikolaïdou et M. C. Bakirtzis. L'exposé de M. G. Pénélis qui traite de la ligne de conduite qui préside aux interventions de restauration sur nos monuments ces dernières années est publié dans la rubrique "Brefs aperçus" de cette revue.

En collaboration avec le musée autrichien d'Art Appliqué MAK, a été organisée à Vienne du 18.12.1998 au 28.2.1999 une exposition temporaire avec pour thème "Ikonen auf Papier" (fig. 3). L'exposition présentait des gravures religieuses orthodoxes de la collection Doris Papastratou offerte par sa famille au musée, ainsi que des oeuvres de la collection du Métropolitain d'Autriche Michail Staïkos et de l'église de la Sainte Trinité à Vienne.

L'édition du catalogue de l'exposition a été réalisée grâce au soutien du ministère des Affaires Étrangères et de l'Ambassade de Grèce à Vienne.

PROGRAMMES ÉDUCATIFS

Avec le soutien de la Fondation A.G. Leventis a été organisé en octobre 1998

---

un programme éducatif de deux heures pour les élèves du Lycée et des dernières classes du Primaire. Le programme, avec pour thème “Thessalonique à l’époque paléochrétienne”, s’est déroulé dans la salle spécialement aménagée pour les programmes éducatifs et dans la salle d’exposition “La ville et l’habitation paléochrétienne” (fig. 4).

D DISCOURS – CONFÉRENCES – AUTRES MANIFESTATIONS CULTURELLES

L’organisation de conférences, avec la participation de scientifiques de haut niveau et avec le soutien de l’association des “Amis du musée de la Civilisation byzantine”, s’est poursuivie dans l’amphithéâtre “Mélina Mercouri”. Y ont participé les personnalités suivantes :

- Le professeur de l’université Aristote M. N. Nikonanos, le 9.12.1998 avec pour thème “Impressions d’un voyage en Capadoce”.
- Le professeur d’Art byzantin à l’université d’Harvard aux Etats-Unis, Mme I. Kalavrezou, le 13.1.1999 avec pour thème “L’Identité impériale dans l’art du Psautier de Paris”.
- Mme D. Missiou, maître-assistant en Histoire byzantine à l’université Aristote, le 27.1.1999 avec pour thème “La réhabilitation d’Eva à l’époque byzantine”.
- L’éphore des Antiquités byzantines, Mme E. Kourkoutidou-Nikolaïdou, dire-

ctrice du Musée, le 3.3.1999 avec pour thème “L’art paléochrétien – Le passage de l’antiquité au monde médiéval”.

- Les 17 août et 10 octobre 1998 ont respectivement eu lieu les cérémonies d’ouverture et de clôture du 1er Séminaire international sur la restauration des murs de l’époque byzantine, organisé par l’ICCROM et l’université Aristote de Thessalonique.
- Les 3 et 5 novembre 1998, des leçons ont été données sur l’art byzantin à Thessalonique, dans le cadre du programme de l’université Princeton “Thessalonique, une ville méditerranéenne entre l’Orient et l’Occident”.
- Le 1.12.1998 une journée a été organisée avec pour thème “Les voies du monachisme”.
- Le 19.10.1998 a eu lieu la présentation du livre “Les Miracles de Saint Démètre” dont l’introduction et l’étude critique et scientifique ont été réalisés par M. Ch. Bakirtzis, éphore des Antiquités, la traduction ayant été établie par Mme A. Sidéri.
- Le 11.12.1998 a eu lieu la présentation du livre de M. Ph. Oraïopoulos “Discours néohellénique sur l’architecture et la ville”.
- A l’occasion de l’inauguration le 10.7.1998 de l’exposition “La ville paléochrétienne et l’habitat” a été organisée dans la cour intérieure du musée une soirée à la mémoire de l’architecte du musée, prématurément disparu, Kyriakos Krokos. A cette occasion, le ministre de la Culture M. E. Vénizélos, le professeur d’architecture de l’université de Florence M. A. Iakoumakatos, l’architecte M. G. Géorgia-

dis et la directrice du musée Mme E. Kourkoutidou-Nikolaïdou ont parlé de l'oeuvre de Krokos.

DONATIONS - SUBVENTIONS

- Dans l'optique de l'achat à une vente aux enchères à l'étranger de huit sceaux en plomb ou molybdo-bulles pour enrichir les collections du musée de la Civilisation byzantine, a été organisée dans l'espace de réception du musée une manifestation en collaboration avec l'Association des Amis du musée. Sous le titre "Une brillante soirée au Musée", elle comprenait un discours du ministre de la Culture M. E. Vénizélos sur le thème "L'empire byzantin : Grécité et Occident", un dîner officiel et une visite libre à travers les expositions du musée. Les participants à cette manifestation ont fait des donations qui ont permis de couvrir les frais de l'achat des sceaux en plomb.

- Parallèlement aux donations en argent de membres éminents de la ville de Thessalonique, Mme Mata Zisiadou-Tsolozidi a offert au musée, au cours de cette soirée, cinq sceaux en plomb byzantins de sa collection G. Tsolozidi.

- M. et Mme Amalia et Athanassios Daras ont également fait donation au musée de deux plaques de gravure en bronze.

- Mme Théodora Vlastou-Dragoumi a fait donation de vingt six icônes du 17ème au 19ème siècles, d'une croix en bois sculptée et de deux plats votifs byzantins.

EDITIONS

Pour les expositions temporaires organisées par le musée à la Tour Blanche et à Vienne, ont été édités le catalogue "Les monuments de Thessalonique et les tremblements de terre de 1978 – Lieux d'histoire et de mémoire" et le catalogue "Ikonen auf Papier".

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ABBREVIATIONS - ABRÉVIATIONS

<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>ZMPU</i>	<i>Zbornik Muzeja Primljenih Umetnosti, Beograd</i>
<i>JGS</i>	<i>Journal of Glass Studies, The Corning Museum of Glass-Corning Glass Center, Corning, N.Y.</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>Vrulje</i>	<i>Vrulje, Zadar</i>
<i>Studi Veneziani</i>	<i>Studi Veneziani, Bolletino dell' Instituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano</i>
<i>AIHV</i>	<i>Association Internationale pour l' Histoire de la Verrierie</i>
<i>Sovetskaja Archeologija</i>	<i>Sovetskaja Archeologija, Akademija Nauk SSSR (Institut Archeologiji), Moskva</i>
<i>IstMitt</i>	<i>Istanbuler Mitteilungen, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul</i>
<i>Glasnik SAD</i>	<i>Glasnik Srpskog Arheološkog Društva</i>

---

*Μικρά
μελετήματα*

Short studies

Études courtes

Η ΚΥΡΙΑ ΕΥΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Το δέκατο κεφάλαιο του Α' Βιβλίου των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου με τον τίτλο «Περί της κυρίας Ευταξίας» αρχίζει με την αναφορά σε γεγονότα κοινωνικά, εμφυλίους δηλαδή πολέμους και λαϊκές εξεγέρσεις, που επικράτησαν επί Φωκά (602-610) στις πόλεις των ανατολικών περιοχών (Κιλικία, Ασία και Παλαιστίνη) και οι οποίες εξαπλώθηκαν στις πόλεις του Ιλλυρικού¹, έτσι ώστε τα φοβερά έργα των γειτόνων είχαν αρχίσει να ξεσηκώνουν με τις αναθυμιάσεις τους και τη μαρτυροφύλακτη μητρόπολη των Θεσσαλονικέων (§83), η οποία κυριευμένη από το δαίμονα εγκυμονούσε μυστικά την αλληλοσφαγή και δεν χρειαζόταν... παρά μόνο έναν μικρό σπινθήρα για ν'... αστράψει η αλληλοφθόνος μάχαιρα (§84). Αλλ' ακόμα και σε κείνες τις τόσο κρίσιμες ώρες, ο πανένδοξος αθλοφόρος δεν επέτρεψε να γίνει τίποτε από τα αναμενόμενα: τη στιγμή ακριβώς που οι δήμοι σχεδίαζαν το κακό, έσβησαν όλες μαζί οι φωτιές των παθών (§85)².

Στη συνέχεια η διήγηση του θαύματος στρέφεται αλλού, σε προσωπικά συμβάντα, στην αφήγηση ονείρου που είδε κάποιος συγγενής των επάρχων, που για πρώτη φορά ταξίδευε στη Θεσσαλονίκη και δεν γνώριζε ούτε τα κινούμενα ούτε τα λεγόμενα σ' αυτήν (§86). Ο άνθρωπος αυτός, όντας ήδη στη Θεσσαλονίκη, ονειρεύτηκε ότι επισκέφθηκε τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου και το κιβώριο, που ήταν στημένο στο μέσον του ναού. Όταν ο

υπηρέτης του άνοιξε τη θύρα του κιβωρίου για να προσκυνήσει είδε το αργυρό σκιμπόδιο που βλέπουμε κι εμείς στο μέσον του κιβωρίου και, στο προς κεφαλής μέρος του, θρόνο λαμπρό κατασκευασμένο από χρυσάφι και πολύτιμους λίθους και σ' αυτόν καθισμένο τον πανένδοξο αθλοφόρο του Χριστού Δημήτριο με τη μορφή που έχει στις άγιες εικόνες· και στο προς τα πόδια μέρος της κλίνης βλέπει άλλον θρόνο, επίσης λαμπρό αλλά ασημένιο, και καθισμένη σ' αυτόν βλέπει μια γυναίκα με όψη κόσμια και ευηρεπεστάτη, ντυμένη σεμνά και απέριπτα, που είχε το βλέμμα προσηλωμένο στον μάρτυρα (§89). Βλέποντας αυτά ο άνθρωπος δεν τόλμησε να μπει, νομίζοντας ότι ο μάρτυρας είχε, λέει, ιδιωτική συνομιλία με κάποια θεοσεβή και διακεκριμένη γυναίκα. Και καθώς εκείνος στεκόταν έξω από το κιβώριο θαμπωμένος από την ευηρέπεια της γυναίκας και του μάρτυρος, σηκώθηκε, λέει, η γυναίκα και έκαμε να βγει από το κιβώριο. Αλλά την ίδια στιγμή σηκώνεται και ο μάρτυρας με ορμή μεγάλη, την πιάνει από το χέρι και, τραβώντας την, την καθίζει και πάλι στο θρόνο της λέγοντάς της: «Για όνομα του Κυρίου, μη βγεις από εδώ μήτε να εγκαταλείψεις την πόλη, διότι πάντοτε σε έχει ανάγκη και πολύ περισσότερο στις παρούσες στιγμές» (§90). Ο δε άνθρωπος μας, όταν άκουσε τα λόγια αυτά και είδε τη γυναίκα να ξανακάθεται στο θρόνο της και τον πανένδοξο αθλοφόρο να ξανακάθεται κι αυτός στο χρυσό του θρόνο, δεν τόλμησε να μπει και, χωρίς ούτε λέξη να πει, προσκύνισε απ' έξω και ετοιμάστηκε να φύγει, τούτο μόνο ρωτώντας τον υπηρέτη που στεκόταν στις πύλες: «Πες μου, προς Θεού, ποια εί-

Εικ. 1. Προσωποποίηση της Ρώμης.

Fig. 1. Personification of Rome.

Fig. 1. Personnification de Rome.

ναι αυτή η γυναίκα που κάθεται μαζί με τον Άγιο;» Και ο άλλος αποκρίθηκε: «Όλη η πόλη τη γνωρίζει και γνωρίζει επίσης ότι πάντοτε ζει μαζί με το μάρτυρα· μόνο εσύ δεν την ξέρεις». «Μα εγώ είμαι ξένος», λέει ο άνθρωπος, «γι' αυτό δεν την ξέρω· για την αγάπη του Θεού λοιπόν, μη μου αρνηθείς τη χάρη και πες μου έστω το όνομά της». Και ο υπηρέτης αποκρίθηκε: «Αυτή είναι η αρχόντισσα Ευταξία, την οποία ο Θεός έχει τοποθετήσει προ πολλού στο πλάι του αθλοφόρου· κι αυτός την κρατάει κοντά του και δεν την αφήνει να βγει ποτέ, όπως είδες και ο ίδιος» (§91).

Μη καταλαβαίνοντας ο άνθρωπος το νόημα του ονείρου το αφηγήθηκε στον έπαρχο, που ήταν συγγενής του, και κατόπιν και οι δύο μαζί επισκέφθηκαν κάποιον μοναχό στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, ο οποίος εξήγησε το όνειρο ότι η πόλη δεν έχει πια να φοβηθεί τον επικρεμάμενο και αναμενόμενο κίνδυνο της εμφύλιας διαμάχης: ο αθλοφόρος κράτησε κοντά του την αρχόντισσα Ευταξία και δεν άφησε να βγει από το ναό του ούτε να εγκαταλείψει την πόλη (§92).

Η κυρία Ευταξία, όπως συνάγεται από την περιγραφή των Θαυμάτων, είναι ευπρεπιστάτη και κοσμία ιδέσθαι, σεμνοφανώς και απερίττως ημφιεσμένη, και ατενές προς τον μάρτυρα βλέπουσα (§89), που σημαίνει ότι διακατέχεται μεν από σεβασμό έναντί του, έχει όμως αυτογνωσία της υψηλής θέσης της. Επίσης χαρακτηρίζεται ως θεοσεβής και λαμπρά γυνή, η οποία προκαλούσε έκπληξιν λόγω της ευπρέπειάς της. Η κυρία Ευταξία δεν ήταν άγνωστη στους Θεσσαλονικείς· όλοι

εγνώριζαν ότι ο Θεός την έχει τοποθετήσει προ πολλού στο πλάι του αθλοφόρου· κι αυτός την κρατάει κοντά του και δεν την αφήνει να βγει ποτέ (§91) έξω από το κιβώριο, ούτε από το ναό ούτε να εγκαταλείψει την πόλη. Το λόγο μάς τον λέγει ο ίδιος ο άγιος Δημήτριος, διότι η πόλη σε έχει ανάγκη και πολύ περισσότερο στις παρούσες στιγμές (§90). Εξάλλου στην §93, «μυριάς όσας προφάσεις ανακινήσαντος του εχθρού επί το την ευταξίαν διακόψαι της πόλεως», χρησιμοποιείται η λέξη *ευταξία* όχι ως κύριο όνομα της αρχόντισσας αλλά, κατά τον ορισμό του Αριστοτέλη (Πολιτ. 7.4, 8)³, με την έννοια της ευταξίας της πόλεως, της ευνομίας, η οποία κινδύνευε να ανατραπεί, δηλώνοντας έτσι και το ρόλο που η αρχόντισσα με την παραμονή της μέσα στο κιβώριο του πολιούχου έπαιζε για το καλό της πόλεως.

Η Ευταξία της Θεσσαλονίκης, όπως περιγράφεται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου, είναι μία από τις αλληγορικές προσωποποιήσεις, που, κατά ελληνιστική επίδραση, συνηθίζονταν σε ποιητικά σχήματα και ρητορικούς λόγους παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων⁴. Οι αλληγορικές αυτές προσωποποιήσεις απεικονίζονταν ως γυναικείες μορφές σε ψηφιδωτά δάπεδα και σε μικρογραφίες χειρογράφων, γνωστά παραδείγματα των οποίων είναι η Κτίσις στο δάπεδο της οικίας του Ευστολίου (αρχές του 5ου αι.) στο Κούριον της Κύπρου και η Εύρεσις, η Επίνοια, η Φρόνησις και η Μεγαλοψυχία στο χειρόγραφο του Διοσκουρίδη στη Βιέννη (512)⁵.

Η πολυτελώς ενδεδυμένη και καθισμέ-

νη σε θρόνο μέσα στο κιβώριο του Αγίου Δημητρίου σοβαρή κυρία Ευταξία, όπως περιγράφεται στα Θαύματα, ομοιάζει με την καθισμένη σε θρόνο Τύχη της Θεσσαλονίκης, που κοσμούσε με μορφή αγάλματος κόγχη αίθουσας του Γαλεριανού ανακτόρου της Θεσσαλονίκης⁶. Η ίδια παράσταση της καθισμένης σε θρόνο Τύχης της Θεσσαλονίκης, που γνωρίζουμε ότι λατρευόταν στα ρωμαϊκά χρόνια⁷, απεικονίζεται και σε νομίσματα των μέσων του 3ου αι. μ.Χ.⁸

Δεν υπάρχει λόγος λοιπόν να μην δεχθούμε ότι στη μορφή της κυρίας Ευταξίας επιβιώνει η παγανιστική προσωποποίηση της Τύχης της Θεσσαλονίκης. Το φαινόμενο δεν είναι άγνωστο· συναντάται π.χ. σε ψηφιδωτό δάπεδο του α' μισού του 5ου αι. κοσμικού κτηρίου στην Κω, όπου απεικονίζεται η προσωποποίηση της Τύχης της πόλης αυτής⁹. Εξάλλου στη λατρεία του ίδιου του αγίου Δημητρίου διαβλέπει κανείς την επιβίωση της προχριστιανικής λατρείας του Καβείρου και το κιβώριο, ως προς τη μορφή και την εσωτερική διαμόρφωσή του, ομοιάζει με ταφικά μνημεία της αρχαιότητας και με τάφους μακεδονικούς¹⁰.

Εικ. 2. Προσωποποίηση της Θεσσαλονίκης ή της Κωνσταντινούπολης.

Fig. 2. Personification of Thessaloniki or Constantinople.

Fig. 2. Personification de Thessalonique ou de Constantinople

Συνεπώς βλέπουμε ότι η Τύχη της Θεσσαλονίκης συνέχισε ως Ευταξία της πόλεως να τιμάται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η μαρτυρία δεν προέρχεται μόνον από τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου. Μαρμάρινο τετράπλευρο βάθρο κίονα 4ου-5ου αι., που βρέθηκε στην οδό Κασσάνδρου, βορειώς της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, φυλασσόταν για πολλά χρόνια στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, διασώζει στις τρεις πλευρές του και μέσα σε αχιβαδωτές κόγχες με αετωματική επίστεψη παραστάσεις γυναικείων πυργουστεφών μορφών¹¹. Η πρώτη μορφή, στον τύπο της αμαζόνας, είναι η προσωποποίηση της Ρώμης (εικ. 1). Η δεύτερη μορφή είναι πολύ κατεστραμμένη. Η τρίτη μορφή, που διατηρείται σε καλή κατάσταση, φέρει στο αριστερό χέρι κέρας της αφθονίας γεμάτο καρπούς και με το δεξί, που είναι κατεστραμμένο, ξύλινη ράβδο με κόμπους-μάτια(;) (εικ. 2). Έχει ταυτισθεί με την προσωποποίηση της Θεσσαλονίκης ή της Κωνσταντινούπολης¹². Στην περίπτωση που η ταύτιση της γυναικείας μορφής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού με την προσωποποίηση της Θεσσαλονίκης είναι σωστή, τότε η απόδοση σε αυτή του ονόματος της Κυρίας Ευταξίας είναι συνακόλουθη.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, II, Paris 1981, 41, 78.
2. *Αγίων Δημητρίου Θαύματα. Οι Συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Χαράλαμπος Μπακιρτζής, μετάφραση Αλόη Σιδέρη, Εκδόσεις Άγρα (1997), σελ. 151, σχόλια στις σελ. 381-3.
3. Πρβλ. *εν πολιτεία, τάξις, η ευνομία ευταξία*: πρβλ. *η γαρ εκκλησία ονκ αταξίας, αλλ' ευταξίας εστί διδασκαλείον*, *Constitutiones Apostolorum*, εκδ. Funk 8.31.3.
4. Βλ. γεν. *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3, 1634-5, λ. personification.
5. D. V. Ainalov, *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, Rutgers University Press 1961, 58-62. D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Λευκωσία 1992, 86-7.
6. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήναι 1995, 78-9, πίν. 11.
7. IG X2, 1, 257: «[Τ]ύχην της Θεσ[σα]/[λ]ονικέων πόλε[ως]» (Σεράπειον Θεσσαλονίκης, 1ος-2ος αι. μ.Χ.).
8. Io. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, 1988, *passim*.
9. E. Broucari, "The Tyche of Cos on a Mosaic from a Late Antique House in Cos", *Patron and Pavements in Late Antiquity*, ed. S. Isager and B. Poulsen, Odense University Press 1997, 69 όπου και άλλα παραδείγματα παλαιοχριστιανικών χρόνων.
10. *Αγίων Δημητρίου Θαύματα*, ό.π. (σημ. 2), Επίμετρο 3, σελ. 490 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.
11. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople, IVe-Xe siècle*, Paris 1963, 29, 126, πίν. V, 4.
12. *LIMC VIII/1: Thessaloniki, 1-3 (Th. Stephanidou-Tiveriou)*, όπου και κατάλογος σχετικών παραστάσεων.

LADY EUTAXIA
OF THESSALONIKI

Chapter Ten of the first book of the Miracles of St. Demetrios bears the title “Concerning the Lady Eutaxia” and begins with an account of social events, namely civil wars and popular risings that took place in the reign of Phokas (602-610) in the cities of the eastern parts of the Empire (Cilicia, Asia, and Palestine) and spread to cities in Illyricum¹, so that “the dreadful deeds of the neighbours had begun to excite with their vapours the martyr-defended metropolis of the Thessalonians [§ 83; which,] possessed by the demon, was secretly pregnant with mutual slaughter and needed ... only a small spark to make the death-dealing knife flash [§ 84]. But even at these crucial moments, the illustrious martyr did not permit any of the expected events to take place: at the precise moment when the demes were plotting the wicked deed, all the fires of passion were extinguished at once” [§ 85]².

The narrative then turns to personal incidents and recounts the dream of “a relation of the eparchs, who visited Thessaloniki for the first time and knew nothing of what happened or what was said in the city” (§ 86). Having arrived in the city, this man dreamt that he visited the basilica of St. Demetrios and the ciborium, which stood in the middle of the church. When the attendant opened the door of the ciborium so that he might

---

pay his respects, “he saw the silver stool which we also see in the middle of the ciborium and, towards the head, a resplendent throne made of gold and precious stones, and seated upon it the illustrious martyr of Christ, Demetrios, just as he appears in the holy icons; and towards the foot of the couch he saw another throne, likewise splendid, but of silver, and seated upon it he saw a woman of seemly and most decorous aspect, clad in modest and simple attire, with her gaze fixed upon the martyr [§ 89]. Seeing this, the man dared not enter, thinking that the martyr was engaged in private discourse with a pious, distinguished woman. And as he stood without the ciborium, amazed by the decorous demeanour of the woman and the martyr, the woman rose and made to leave the ciborium. But at that moment, the martyr sprang to his feet, seized her by the hand, and drew her back to sit upon the throne again, saying:

‘In the Lord’s name, do not go out of here, nor abandon the city, for it has always need of you and never more so than at the present time’ [§ 90].

When he heard these words and saw the woman sit down upon her throne again, and the illustrious martyr likewise seat himself again upon his throne of gold, our man did not dare to enter, and, uttering not a word, paid his respects from without and made ready to depart, merely asking the attendant who stood at the doors: ‘In God’s name, say, who is that woman who sits with the Saint?’

And the other replied: ‘The whole city knows her and knows too that she always lives with the martyr; you alone do not know it’.

‘But I am a stranger,’ said the man. ‘That is why I do not know her. For the love of God, therefore, do not deny me the favour, and tell me at least her name’.

And the attendant replied: ‘She is the Lady Eutaxia, whom God long since has placed at the martyr’s side. And he keeps her by him and never allows her to leave, as you have seen for yourself’ [§ 91]’.

Failing to understand the meaning of the dream, the man recounted it to the eparch, who was his relation, and the two went together to visit a monk in the Upper City of Thessaloniki. The latter’s interpretation was that “the city need no longer fear the impending and expected threat of civil strife: the martyr kept the Lady Eutaxia by him and did not permit her to leave the church nor to abandon the city” [§ 92].

According to the account in the *Miracles*, the Lady Eutaxia was “of seemly and most decorous aspect, clad in modest and simple attire, with her gaze fixed upon the martyr” (§ 89), which means that, while she was filled with reverence for him, she was nonetheless aware of her own exalted position. She is also described as a “pious, distinguished woman”, whose decorous demeanour arouses “amazement”. The Lady Eutaxia was no stranger to the Thessalonians: they all knew that God had “long since placed her at the martyr’s

side. And he keeps her by him and never allows her to leave" (§ 91) either the ciborium or the church, nor to abandon the city. It is St. Demetrios himself who tells us why, "for the city has always need of you and never more so than at the present time" (§ 90). Furthermore, in § 93 ("the enemy mooted a thousand pretexts to break down the good order of the city"), the word *eutaxia* is used not as the proper name of the noblewoman, but according to Aristotle's definition (*Politics* 7.4, 8)³, in the sense of the 'good order' of the city, the rule of law, which was in danger of being overthrown, those denoting the role which the noblewoman played for the good of the city by remaining in the patron saint's ciborium.

As she is described in the *Miracles*, Eutaxia of Thessaloniki is one of the allegorical personifications that are found, under Hellenistic influence, in Early Christian and Byzantine poetic and oratorical texts⁴. They are portrayed as female figures in mosaic floors and in manuscript miniatures, some well-known examples including Ktisis in the floor of the house of Eustolios (early 5th cent.) at Kourion, Cyprus, and Euresis, Epinoia, Phronesis, and Megalopsychia in the manuscript of Dioskourides in Vienna (512)⁵.

As she is described in the *Miracles*, the solemn Lady Eutaxia, luxuriously dressed and sitting upon a throne in St. Demetrios's ciborium, resembles the, likewise enthroned, Tyche of Thessaloniki, a statue of whom occupied a niche in one of

the rooms in Galerius's palace in the city⁶. The same representation of the enthroned Tyche of Thessaloniki, who we know was venerated in the Roman period⁷, is also depicted on coins of the mid-third century AD⁸.

So we have no reason not to accept that the pagan personification of the Tyche of Thessaloniki lived on in the form of the Lady Eutaxia. It is not an unknown phenomenon: we see it, for instance, in a mosaic floor of the first half of the fifth century in a secular building on Kos, in the form of the personification of the Tyche of the city of Kos⁹. Furthermore, in the cult of St. Demetrios himself, we may perceive the survival of the pre-Christian cult of Kabeiros; and the ciborium, in terms of its form and interior layout, resembles funerary monuments of Antiquity and Macedonian tombs¹⁰.

We see, then, that the Tyche of Thessaloniki continued to be honoured in the Early Christian period as Eutaxia. The evidence does not come from the *Miracles* alone. A four-sided marble base of a column of the fourth to fifth century was found in Kassandrou Street, north of the basilica of St. Demetrios, kept for many years in the Old Archaeological Museum, and is now on display in the Museum of Byzantine Culture. On three of its sides, scallop-shaped niches topped with pediments contain representations of female figures crowned with turrets¹¹. The first, in the guise of an Amazon, is the personification of Rome (fig. 1); the second is badly damaged; the third,

---

which survives in good condition, holds a fruit-filled cornucopia in her left hand and a wooden staff with knots or perhaps eyes in her ruined right hand (fig. 2). She has been identified as the personification of Thessaloniki or Constantino-ple¹². If she is indeed the personification of Thessaloniki, then it is only natural that she should have been given the name of Lady Eutaxia.

CH. BAKIRTZIS

DAME EUTAXIA DE
THESSALONIQUE

Le dixième chapitre du 1er Recueil des Miracles de Saint Démètre sous le titre "Sur dame Eutaxia" s'ouvre sur le rappel de troubles sociaux, de guerres civiles et d'insurrections populaires qui se déroulèrent sous le règne de Phocas (602-610) dans les villes des régions orientales de l'empire (Cilicie, Asie et Palestine) et qui gagnèrent les villes de l'Illyrie¹, de telle sorte que *les calamités des pays voisins avaient commencé à envenimer de leurs passions malsaines la métropole des Thessaloniens, protégée par le martyr* (§83) et qui, *possédée par le démon, couvrait en son sein la ruine réciproque de ses citoyens et n'attendait qu'un prétexte pour s'enflammer* (§84). *Mais en ces heures si critiques, le glorieux martyr athlophore ne permit pas que ces malheurs se produisent et, tandis que les "dèmes" en étaient à méditer leurs coups, il éteignit soudain tous les feux des passions* (§85)². Par la suite, le récit du Miracle se tourne vers des événements personnels, notamment avec la narration du rêve que *vit un homme lié par parenté aux éparques et qui voyageait pour la première fois à Thessalonique, sans rien savoir de ce qui s'y agissait et s'y disait* (§86). Cette personne, se trouvant arrivé à Thessalonique, rêve qu'il visite la basilique Saint-Démètre et le ciborium placé au milieu de l'église. Lorsque le serviteur lui ouvrit la porte du ciborium pour qu'il y fasse ses dévotions, *il vit ce que nous voyons nous-*

même, le lit d'argent placé au milieu du ciborium et à sa tête, sur un trône éclatant d'or et de pierreries, était assis le glorieux athlophore du Christ saint Démètre, tel qu'on le voit sur ses icônes; au pied du lit était également assise sur un autre trône, tout aussi resplendissant d'argent, une femme de noble apparence et sobrement vêtue, regardant fixement le martyr (§89). *A cette vue, l'homme se garde d'entrer, supposant que le martyr avait un entretien privé avec quelque femme pieuse de condition. Alors qu'il se tenait à l'extérieur du ciborium, ébloui par la noble apparence de la femme et du martyr, il vit la femme se lever et faire mine de sortir du ciborium. Au même instant, le martyr se précipite, la saisit par la main et la ramène à son trône, la conjurant de ne pas quitter la ville, car "plus que jamais, celle-ci a besoin d'elle."* (§90). *Notre homme, entendant ces paroles et lorsqu'il la vit se rasseoir sur son trône ainsi que le glorieux athlophore, n'osa pas entrer et, sans rien dire, fit ses dévotions à l'extérieur et se retira en demandant seulement au serviteur qui se tenait devant les portes : "Dis-moi, au nom de Dieu, qui est cette femme assise avec le saint ? L'autre lui répondit : "Toute la ville la connaît et sait également qu'elle est la compagne habituelle du martyr; tu es bien le seul à ne pas le savoir." "Mais moi, je suis étranger" répartit l'homme "c'est pourquoi je ne la connais pas. Pour l'amour de Dieu, fais-moi la grâce de me dire son nom". Le serviteur lui répondit : "C'est dame Eutaxia que Dieu a installé depuis longtemps au-*

---

près de l'athlophore, et que celui-ci garde près de lui et empêche de s'éloigner, comme tu l'as vu toi-même" (§91).

Ne comprenant pas le sens de son rêve, l'homme le raconta à l'éparque qui était son parent et ils rendirent visite ensemble dans la ville haute de Thessalonique à un moine qui interpréta le rêve que *la ville n'a plus à craindre le danger menaçant et imminent de la guerre intestine, puisque le martyr a forcé dame Eutaxia à rester près de lui et l'a empêché de quitter l'église et d'abandonner la cité* (§92).

Madame Eutaxia, comme il ressort de la description des Miracles est *une femme de noble apparence et sobrement vêtue, regardant fixement le martyr* (§89), ce qui montre que si elle est porte un profond respect au saint, elle a toutefois conscience de sa haute situation. Elle est également caractérisée *de femme pieuse et remarquable* qui provoquait l'étonnement pour sa noble apparence. Madame Eutaxia n'était pas inconnue des Thessaloniciens; tous savaient que *Dieu l'a installée depuis longtemps auprès de l'athlophore et que celui-ci la garde auprès de lui et l'empêche de sortir* (§91) à l'extérieur du ciborium ou de l'église, ni même de quitter la ville. La raison nous en est donné par saint Démètre lui-même qui affirme *que la ville a toujours besoin de toi et plus que jamais en ces instants présents* (§90). En outre, au §93, *"bien que l'ennemi ait multiplié les motifs de faire cesser le bon ordre (eutaxia) dans la ville"*, le mot *eutaxia* est utilisé non pas en tant que nom propre de la Dame

mais suivant l'usage qu'en fait Aristote (*Politique* 7.4, 8)³ dans le sens du "bon ordre" de la ville qui menaçait d'être renversé, manifestant ainsi le rôle que la Dame, en séjournant dans le ciborium, jouait en faveur de la ville.

Dame Eutaxia de Thessalonique, telle qu'elle est décrite dans les Miracles de Saint Démètre, est l'une des personnifications allégoriques qui, suivant l'influence hellénistique, était courante dans les figures poétiques et les discours rhétoriques aussi bien à l'époque paléochrétienne que byzantine⁴. Ces personnifications allégoriques étaient représentées par des femmes sur des pavements de mosaïques et des miniatures de manuscrits dont certains exemples connus sont La Création sur le pavement de la maison d'Eustolios (début du 5ème siècle) à Kourion à Chypre, l'Invention (Heuresis), la Pensée (Epinoia), la Prudence (Phronissis), la Magnanimité (Megalopsychia) dans le manuscrit du Dioscouride de Vienne (512)⁵.

Dame Eutaxia, luxueusement vêtue et assise avec gravité sur un trône dans le ciborium de Saint-Démètre, telle qu'elle est décrite dans les Miracles, ressemble à la *Tyché* de Thessalonique, statue qui ornait une niche dans une salle du palais de Galère à Thessalonique⁶. La même représentation de la *Tyché* de Thessalonique, assise sur un trône, que nous savons avoir été l'objet d'un culte à l'époque romaine⁷, est figurée sur des monnaies du milieu du 3ème siècle⁸.

Nous pouvons donc émettre l'hypothèse

que la figure de dame Eutaxia serait une survivance de la personnification pagannistique de la *Tyché* de Thessalonique. Nous en connaissons certains exemples comme le pavement en mosaïques de la première moitié du 5ème siècle d'un édifice civil à Cos où est représentée la personnification de la *Tyché* de cette ville⁹. En outre, dans le culte de saint Démètre lui-même, on reconnaît la survivance du culte préchrétien de Kabeiros et le ciborium, par sa forme et son aménagement intérieur, ressemble à des monuments funéraires de l'antiquité et à des tombes macédoniennes¹⁰.

Nous voyons donc que la *Tyché* de Thessalonique a continué en tant que dame Eutaxia à être honorée dans la ville à l'époque paléochrétienne. Ce témoignage ne provient pas seulement des Miracles de saint Démètre. La base en marbre à quatre pans d'une colonne des 4ème-5ème siècles trouvée rue Kassandrou au nord de la basilique Saint-Démètre, longtemps conservée à l'ancien musée archéologique de Thessalonique et exposée maintenant au musée de la Civilisation byzantine, conserve sur ses trois côtés et dans des niches en forme de conque surmontées d'un fronton des représentations de figures féminines coiffées d'une tour¹¹. La première figure, du type d'une amazone, est la personnification de Rome (fig. 1). La seconde figure est très endommagée. La troisième, conservée en bon état, tient de la main gauche une corne d'abondance débordante de fruits et de la droite, endommagée, un bâton en bois

portant des noeuds ou des yeux (fig. 2). Cette dernière a été identifiée comme la personnification de Thessalonique ou de Constantinople¹². Si l'identification de la figure féminine du musée de la Civilisation byzantine avec la personnification de Thessalonique est exacte, il faut par conséquent lui attribuer le nom de dame Eutaxia.

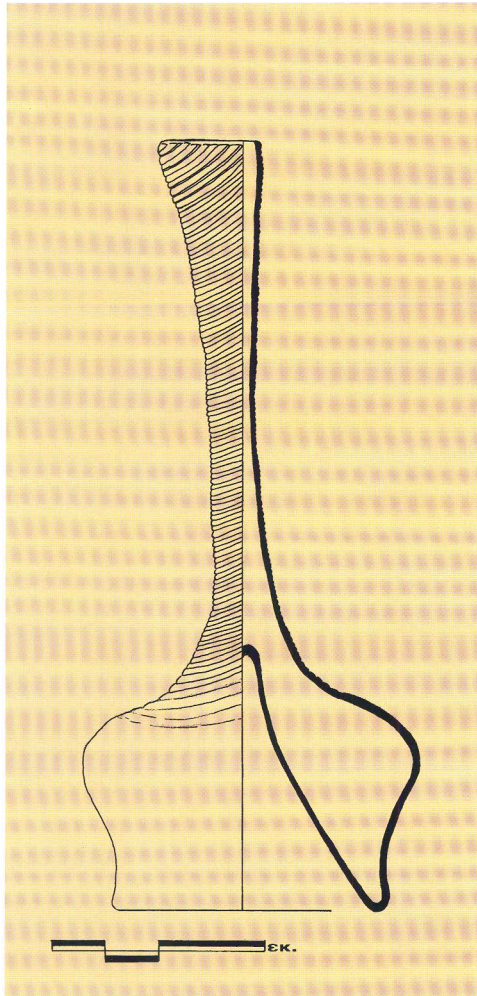
CH. BAKIRTZIS

ΔΥΟ ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΓΥΑΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

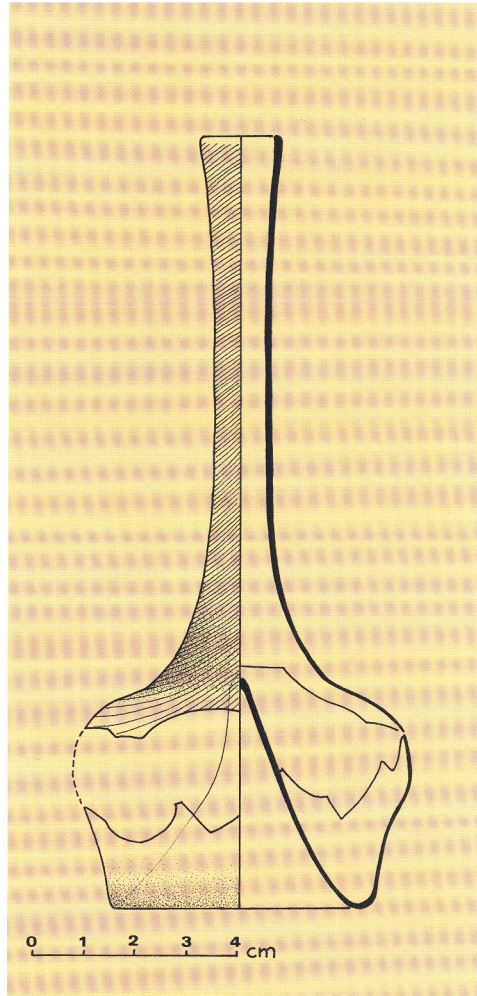
Στο νοτιοανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού υποδρόμου, κατά την ανασκαφή που προηγήθηκε της ανέγερσης του Ι. Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, στη συμβολή των οδών Ιπποδρομίου και Μανουσογιαννάκη, αποκαλύφθηκε το 1972 τμήμα νεκροταφείου των υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων¹. Ανασκάφηκαν τριάντα δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ ευρήματα εκτός των ταφών αυτών κάνουν πιθανή την ύπαρξη και άλλων, που δεν σώθηκαν². Η παρουσία τάφων εντός των τειχών αποτελεί για την εποχή μάλλον τον κανόνα³ και συνδέεται με την παρουσία κάποιου ναού στο χώρο αυτό. Είναι γνωστό ότι στο χώρο του Ιπποδρομίου υπήρχαν μετόχια αγιορείτικων μονών τα οποία δεν αποκλείεται, κατά περιόδους, να χρησιμοποιήθηκαν και ως ενοριακοί ναοί. Άλλωστε, ο σημερινός ναός χτίστηκε στη θέση άλλου παλαιότερου, ο οποίος επίσης πρέπει να ήταν μετόχι μονής του Αγίου Όρους που λόγω της πληθυσμιακής αύξησης του 17ου αι.⁴ αναπτύχθηκε σε ενοριακό ναό, αφιερωμένο στον άγιο Κωνσταντίνο. Μεταξύ των άλλων ταφικών ευρημάτων καταμετρώνται και δύο γυάλινα φιαλίδια του τύπου της «Μανάσια». Πρόκειται για τύπο που ονομάστηκε έτσι, διότι για πρώτη φορά εντοπίστηκε απεικόνιση δειγμάτων του στην παράσταση της παραβολής του «άφρονος πλουσίου» σε τοιχογραφία του ομώνυμου ναού⁵, όπου στο τραπέζι απεικονίζεται αγγείο με επίπεδη βάση,

απόσχημο σώμα, μακρύ, κυλινδρικό και στρειπό λαιμό και γραπτό διάκοσμο χρυσού χρώματος στη βάση. Τα αγγεία αυτά είναι γνωστά στη βενετική υαλουργία ως *Inguistare*, *Ingistere* ή *angastaria*⁶. Πρόκειται για όρο γνωστό από το 1120, που σήμαινε αρχικά το δοχείο για τη μεταφορά κρασιού εν γένει και ίσως και μονάδα μέτρησης, ενώ μόλις το 1279 αναφέρεται ως επιτραπέζιο αγγείο. Τα αγγεία αυτά μαζί με τα ποτήρια *moiollo* αποτελούσαν προϊόν μαζικής παραγωγής και κατασκευάζονταν από τους *buffadori*, τους λι-

2

3

Εικ. 1. Το αγγείο BY 254/7.

Fig. 1. Vessel BY 254/7.

Fig. 1. Le vase en verre BY 254/7.

Εικ. 2. Το αγγείο BY 254/7 (σχ. Φ. Κορναράκη).

Fig. 2. Vessel BY 254/7 (drawn by F. Kornaraki).

Fig. 2. Le vase en verre BY 254/7 (dessin de F. Kornaraki).

Εικ. 3. Το αγγείο BY 254/13 (σχ. Θ. Ζωντανός).

Fig. 3. Vessel BY 254/13 (drawn by T. Zontanos).

Fig. 3. Le vase en verre BY 254/13 (dessin de Th. Zontanos).

γότερο ικανούς τεχνίτες⁷. Το όνομα του αγγείου είναι ελληνικής καταγωγής, προέρχεται από το «άγγος» και «γαστήρ» και θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ανατολικής προέλευσης του τύπου⁸. Η γλωσσολογική αυτή παρατήρηση αποτελεί μία ακόμη ένδειξη σε επίρρωση της υπόθεσης⁹ ότι η βενετική υαλουργία είναι κληρονόμος της κορινθιακής, τόσο στην τυπολογία όσο και στις μεθόδους διακόσμησης, καθώς η πόλη αυτή ήταν η μόνη που μπορούσε να δεχθεί και να αναδιαμορφώσει το εμπόρευμα αυτό και να το διαθέσει, χάρη στο ανεπτυγμένο εμπορικό δίκτυό της, στα δυτικά Βαλκάνια, τις παραδουνάβιες περιοχές και την κεντρική και ΒΔ Ευρώπη.

Τα αγγεία, αν και δεν σώθηκαν στοιχεία του περιεχομένου τους, θα πρέπει να περιείχαν λάδι για τη συμβολική εκείνη πράξη του ιερέα κατά την οποία επιχέεται ο νεκρός σταυρωτά με λάδι κατά την εκφορά¹⁰ προκειμένου να καταδειχθεί ότι ο νεκρός έζησε και τελείωσε το βίο του σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες. Το γεγονός ότι, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, ορισμένοι από τους ενταφιασμένους στο κοιμητήριο της Ιπποδρομίου Ι φορούσαν ενδύματα με εξαιρετική διακόσμηση συνδέει το έθιμο αυτό και με την προσπάθεια των προσφιλών του νεκρού να καταστήσουν άχρηστα τα, συχνά πολυτελή, ενδύματά του, ώστε να αποφύγουν τη σύλληψη του τάφου¹¹.

Πρόκειται για τα αγγεία με κωδικό ΒΥ 254/7 και ΒΥ 254/13 (εικ. 1-3) που ανήκουν στη συλλογή γυάλινων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και προέρχονται

το μεν πρώτο από τον τάφο XXII και το δεύτερο από τις επιφανειακές επιχώσεις της ανασκαφής. Είναι φτιαγμένα από καλής ποιότητας διαφανές γυαλί. Η βάση τους είναι κυκλική αδιαμόρφωτη και ο πυθμένας έντονα κωνικός που, εισερχόμενος στο σώμα, φτάνει σχεδόν ως τη βάση του λαιμού. Το κωδωνόσχημο σώμα τους είναι λείο ενώ ο ραδινός, κυλινδρικός, ελαφρά διευρυνόμενος στο άνω άκρο λαιμός είναι στρεπτός. Τα χείλη τους είναι αδιαμόρφωτα. Οι διαστάσεις του πρώτου είναι Υ.15, Δ.β.5, Δ.χ.1,7 και του δεύτερου Υ. ±15, Δ.β.5, Δ.χ.1,5 εκ. Αναφορικά με τη χρονολόγησή τους τα κεραμικά συνευρήματα του πρώτου χρονολογούνται στο 16ο αι.¹² και καθώς ο τάφος δεν ήταν κλειστός αποτελούν ένα ευρύτερο χρονολογικό όριο γύρω από το οποίο θα πρέπει να κινείται και αυτό. Το δεύτερο αγγείο χρονολογικά μπορεί να προσδιορισθεί μεταξύ του τέλους του 13ου και του 16ου αι., περίοδος μέσα στην οποία εντάσσονται όλα τα υπόλοιπα ευρήματα του νεκροταφείου.

Τα αρχαιότερα ευρήματα αυτού του τύπου είναι των μέσων ή του δεύτερου μισού του 12ου αι. και προέρχονται από το Τορτσέλο¹³, την Κωνσταντινούπολη¹⁴ και την Αίγυπτο¹⁵. Από την υστεροβυζαντινή εποχή υπάρχουν πολλά περισσότερα ευρήματα θραυσμάτων και ακέραιων αγγείων. Από τον ελλαδικό χώρο έχουν δημοσιευτεί αγγεία αυτής της κατηγορίας από την Κόρινθο¹⁶ και την Πάτρα¹⁷, ενώ σε τάφο του 16ου αι. στον Άγιο Γεώργιο τον Αλεξανδρινό στην Αθήνα¹⁸ έχουν βρεθεί δύο πανομοιότυπα με τα εξετα-

ζόμενα. Από την Ιταλία υπάρχουν ευρήματα αυτού του τύπου από τη λιμνοθάλασσα της Βενετίας¹⁹, το Τοιβιντάλε²⁰ και την Απουλία²¹. Στο φορτίο του ναυαγίου της νησίδας Γναλιέτης κροατικής Αδριατικής, μεταξύ των αγαθών που μετέφερε στην Ανατολή απαντούν και αρκετά θραύσματα αυτού του τύπου²². Το ναυάγιο έχει ταυτιστεί με το βενετικό νηολογίου πλοίο *Gagiana* που βυθίστηκε το 1583²³. Στη Ραγούσα απαντούν *angastaria* ήδη από το 14ο αι.²⁴, καθώς και στο Κότορ της Δαλματίας, όπου στις ανασκαφές των ναών του Sveti Tigrun και Sveti Mihailo²⁵ εμφανίζονται σε στρώματα του δεύτερου μισού του 15ου και 16ου αιώνα. Ένα ακέραιο αγγείο έχει βρεθεί και στο κοιμητήριο Λιουμπομίρσκο Πόλιε στην Ερζεγοβίνη²⁶ και χρονολογείται στο 16ο αι.

Στα κεντρικά Βαλκάνια βρέθηκαν δύο πανομοιότυπα αγγεία στο Πάζαριστε της Σερβίας, στη μεσαιωνική Ρας, το πρώτο σε τάφο του κοιμητηρίου της σπηλαιώδους μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ που χρονολογείται στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αι.²⁷ και το δεύτερο σε μικρό κοιμητηριακό ναό που χρονολογείται στο 15ο ή 16ο αι.²⁸ Στο Νόβο Μπρντο, στις ακροπόλεις του Σμεντέρεβο, του Βελιγραδίου και στο Μπόμποβατς βρέθηκαν παρόμοιοι λαιμοί διαφανείς με στρεπτές ραβδώσεις που χρονολογούνται στον 14ο-15ο αι.²⁹, όπως και αυτός από το Στάλατς³⁰ που είναι χρώματος μπλε.

Αγγεία της ίδιας λογικής, χαμηλής όμως ποιότητας, κατασκευάζονταν και στην

Τουρκία, όπου ήταν γνωστά ως «Lâledan», δηλαδή ανθοδοχεία για τουλίπες³¹.

Η διάδοση των *angastaria* κάλυπτε προφανώς όλον το χώρο εμπορικής δραστηριότητας της Γαλινοτάτης και έτσι δείγματα έχουν βρεθεί και πέραν των ορίων της Μεσογείου. Ανατολικά απαντούν σε τάφο έξω από το Σοχούμι, όπου χρονολογούνται μεταξύ του 14ου και 16ου αι.³² Το υλικό αυτό μαζί με αντίστοιχο από άλλες ανασκαφές της Υπερκαυκασίας προσγράφηκε λανθασμένα από τους ανασκαφείς στην παραγωγή του Ισπαχάν, Σιράζ και Ταμπρίζ του 16ου-17ου αι. Δυτικά, στο Σαουθάμπτον του Ηνωμένου Βασιλείου, ανασκαφικές έρευνες έχουν αποκαλύψει θραύσματα δεκάδων τέτοιων αγγείων του 16ου αι.³³, ορισμένα από τα οποία κοσμούνται με γραπτή χρυσή ταινία στο λαιμό.

Εκτός από τις τοιχογραφίες της Μανάσια ο τύπος απεικονίζεται και σε άλλους ναούς, όπως στο Κάλενιτς³⁴ (έργο του ± 1413), καθώς και σε εικόνες³⁵ (έργο του 1516-17) και σε δυτικοευρωπαϊκούς πίνακες³⁶ (έργα που χρονολογούνται από τις αρχές του 14ου αι. ως το πρώτο τρίτο του 17ου αι.). Η σύγκριση του εικονογραφικού και αρχαιολογικού υλικού επιτρέπει να διακρίνουμε τα εξής: Τα περισσότερα *angastaria* είναι φτιαγμένα από διαφανές γυαλί, ενώ έχει βρεθεί και ένα σκούρου μπλε χρώματος, που ως χρώμα είναι τυπικό για το βενετικό χρωματολόγιο. Υπάρχουν παραδείγματα που έχουν λεία επιφάνεια, ενώ τα περισσότερα κοσμούνται με ραβδώσεις κάθετες ή πλάγιες-στρεπτές που είναι εντονότερες στο λαιμό και σβήνουν

στο σώμα και είναι αποτέλεσμα της κατασκευής τους με την τεχνική της εμφύσησης σε μήτρα. Το ύψος τους κυμαίνεται μεταξύ 15-30 εκ. Άλλα έχουν κωνική βάση, λεία ή ραβδωτή, άλλα δακτυλιόσχημη και άλλα εδράζονται κατευθείαν στον πυθμένα τους, ο οποίος μπορεί να είναι επίπεδος, κοίλος ή κωνικός. Το σώμα τους είναι σφαιρικό ή κωδωνόσχημο και ο κυλινδρικός, ραδινός λαιμός τους διευρύνεται ελαφρά στα χείλη. Ορισμένα φέρουν επίθετη ταινία σε μορφή θλαστής γραμμής στα χείλη ή στο μέσον του λαιμού, κάποια άλλα φέρουν γραπτό διάκοσμο χρυσού χρώματος στη βάση της κοιλιάς ή στο λαιμό, ενώ έχουν βρεθεί και δείγματα διακοσμημένα με την τεχνική a filigrana, δηλαδή το διαφανές σώμα του αγγείου φέρει ενσωματωμένες στο πάχος του κάθετες λευκές ταινίες.

Εδώ και χρόνια έχει πιθανολογηθεί ότι κάποια από τα αγγεία αυτά παράγονταν και σε κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο των Βαλκανίων, όπως η Θεσσαλονίκη³⁷. Επειδή όμως δεν υπάρχουν στοιχεία που να το αποδεικνύουν και είναι γνωστές³⁸ οι εμπορικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης τόσο με το εσωτερικό των Βαλκανίων όσο και με τη Βενετία και τη Ραγούσα, είναι μάλλον πιθανότερο απλώς να αποτελούσε έναν ενδιάμεσο σταθμό μεταξύ των καταναλωτών της βαλκανικής ενδοχώρας και των εργαστηρίων υαλουργίας των αδριατικών δημοκρατιών.

Μια δεύτερη υπόθεση που θα ήθελε ως τόπο παραγωγής των αγγείων του τύπου μας τη Ραγούσα του 16ου αι.³⁹ και το συ-

γκεκριμένο σχήμα να αποτελεί κάποια επιμέρους κατηγορία επιτραπέζιων αγγείων, διάφορη της ευρύτερης κατηγορίας των *angastaria*, ακόμη δεν μπορεί να αποδειχθεί ιστορικά-αρχαιολογικά και μόνο η χημική ανάλυση του υλικού θα μπορούσε να καθορίσει ή έστω να αποκλείσει τον τόπο παραγωγής τους.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι τα ευρήματα του νεκροταφείου της οδού Ιπποδρομίου 1 αποτελούν δύο ακόμη δείγματα ενός πολύ διαδεδομένου τύπου απλών και εύχρηστων αγγείων που παρέμεινε σε χρήση από το 12ο ως και το 17ο αι, και που δείγματά του έχουν βρεθεί από την Μεγάλη Βρετανία ως την Υπερκαυκασία. Ο τύπος πιθανότατα έλκει την καταγωγή του από τη βυζαντινή επικράτεια ή την ανατολική Μεσόγειο γενικότερα, όπως προκύπτει τόσο από την ονομασία του, όσο και από το χώρο εύρεσης των αρχαιότερων δειγμάτων του. Αναπτύχθηκε και διαδόθηκε όμως στη Βενετία παρότι βέβαια δεν αποκλείεται ορισμένα δείγματα να προέρχονται και από άλλες πόλεις των Βαλκανίων που ανέπτυξαν υαλουργική δραστηριότητα παράλληλα ή υπό τη σκιά του Μουράνο. Η ανακάλυψή τους στη Θεσσαλονίκη μπορεί να εξηγηθεί τόσο από το ανεπτυγμένο διεθνές, διαμετακομιστικό εμπόριο της εποχής και το σημαντικό ρόλο που έπαιζε το λιμάνι της πόλης σε αυτό, όσο και από το γεγονός ότι η πόλη διετέλεσε βενετική αποικία.

A. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

* Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τη Διευθύντρια του Μουσείου κ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης του υλικού αυτού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο. Αλεξανδρή, Οδός Ιπποδρομίου Ι και Μαυουσογιαννάκη, *ΑΔ* 29, 1973-74, Χρονικά Β3, 656-658.
2. Α. Vavyloroulou-Charitonidou, Céramique d'offrande trouvée dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique, *B.C.H.*, supplément XVIII (1989), 209.
3. Ι. Κανονίδης, «Οι ταφές των μέσων και ύστερων βυζαντινών χρόνων σε πόλεις-κάστρα της Μακεδονίας», Πρακτικά 16ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, (17-19 Μαΐου 1996), Αθήνα 1996, 37.
4. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 260-261.
5. V. Han, Problemi oko porekla i stila srednjovekovnog stakla iz Srbije, Bosne i Hercegovine, *Z.M.P.U* 13 (1969), 25. J. Philippe, *Le Monde byzantin dans l'Histoire de la Verrerie (Ve-XVIe siècle)*, Bologna 1970, 201. V. Han, The Origin and Style of Medieval Glass found in the Central Balkans, *JGS* 17(1975), 123.
6. A. Gasparetto, Matrici e Aspetti della Vetraria Veneziana e Veneta Medievale, *JGS* 21 (1979), 84.
7. A. Barovier, Murano, and its Glass and People, <http://www.muranoglass.com/glossary.html>, 16-4-1998, s.v. INGHISTÈRA. L. Zecchin, Cesendelli, Inghistere, Moioli, στο *Vetro e Vetrai di Murano*, vol. III, Venezia 1990, 163.
8. A. Gasparetto, ό.π., 84.
9. A. Gasparetto, «La Verrerie vénétienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου με τίτλο *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, (Beograd 22-24 Aprila 1974), 1975, 149.
10. Πρωτοπρεσβύτερου Κωνσταντίνου Καλλινίκου, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, 1969¹, 560-561. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών νεκρικά έθιμα, *ΕΕΒΣ ΙΣΤ'*(1940), 43.
11. Φ. Κουκουλές, ό.π., 47.
12. Α. Vavyloroulou-Charitonidou, ό.π., 226.
13. Α. Gasparetto, ό.π., 147
14. J.W. Hayes, *Excavations at Saraghane in Istanbul*, vol. II, The Pottery, Princeton, New Jersey 1992, 401, αρ.78.
15. G. Davidson, The Minor Objects, *Corinth XII*, Princeton, New Jersey 1952, 120, αρ. 795.
16. ό.π.
17. Λ. Κολόνας, «Τα γυάλινα αγγεία της Πάτρας», Πρακτικά του 2ου Συνεδρίου Μαργαριτών, *Το γυαλί από την αρχαιότητα ως σήμερα* (26-28 Σεπτεμβρίου 1997), υπό εκτύπωση.
18. Ι. Τραυλός, Ανασκαφαί εν τω Διονυσιακώ Θεάτρω, *ΠΑΕ* 1951, 51, εικ. 9.
19. Α. Gasparetto, ό.π., 148.
20. ό.π., 148.
21. G. Mariacher, La scoperta di due bottiglie veneziane del secolo XV, *JGS* 6 (1965), 70-74.
22. S. Petricioli, *Staklo (Brod kod Gnalica)*, Vrulje, sv. 1 (1970), 33.
23. Α. Gasparetto, Vetri Veneziani da un naufragio in Dalmazia e da documenti dell' ultimo Cinquecento, *Studi Veneziani XVII-XVIII* (1975-76), 419.
24. V. Han, *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV-XVI vek)*, Beograd 1981, 23.
25. M. Križanac, *Srednjovekovno staklo iz crkve*

-
- Svetog Mihaila u Kotoru, *Glasnik SAD* 9 (1993), 80-83.
26. V. Han, ό.π., 258, πίν. II, 6.
27. S. Ercegovich-Pavlovich, Pazariste-localite Pecina, Novi Pazar, Serbie, Musee de Novi Pazar, *Buletin de l' AIHV*, No 8(1977-1980), Liège, 236-237.
28. V. Jovanović, Staklena fiola sa Tabadžine na Pazarištu, *Glasnik SAD* 5(1989), 102.
29. V. Han, Problemi oko porekla, 25.
30. V. Jovanović, ό.π., 107, υποσημείωση 11.
31. S. Eyice, "La Verrerie en Turquie de l'époque byzantine à l' époque turque", *Annales du 4e Congrès International d'Étude Historique du Verre (Ravenne-Venise 13-20 Mai 1967)*, Liège 1969, 174.
32. J.N. Voronov, A.S. Voznjuk, B.A. Jusin, Mogiljnik 14-16 v. v okrestnostjah Sohumi, *Sovetskaja. Arheologija* 1982/2, 255, πίν. 2, 258.
- M. Rogers, Glass in Ottoman Turkey, *IstMitt* 33 (1983), 251.
33. R. J. Charleston, New light on Renaissance Glass in England, *JGS* 25 (1983), 133.
34. V. J. Djurić, *Vizantijske freske Jugoslavije*, Beograd 1974, 103.
35. M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Neri Pozza-Venise 1962, αρ.6, πίν. 5.
36. A. Gasparetto, ό.π., 433.
37. V. Han, ό.π., 28.
38. Α. Λαΐου, «Η Θεσσαλονίκη, η ενδοχώρα της και ο οικονομικός της χώρος στην εποχή των Παλαιολόγων», στο Διεθνές Συμπόσιο *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.* (29-31 Οκτωβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1995, 186.
39. V. Han, Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV-XVI vek), Beograd 1981, 161.

TWO VENETIAN VESSELS
FROM THESSALONIKI

In 1972, during the excavation that preceded the building of the Church of Ayii Konstandinos and Eleni in the south-east section of the Roman Hippodrome (at the junction of Ippodromiou St. and Manoussoyannaki St.), part of the Late Byzantine and post-Byzantine cemetery was uncovered¹. Thirty-two cist-graves were excavated, and finds located outside these graves suggest that there had been others². The presence of graves within the walls was probably nothing out of the ordinary at that time³, and was connected with the presence of a church on the site. Athonite monasteries are known to have had dependencies in the area of the Hippodrome, and these may well have been used as parish churches at various times. The present church was built on the site of an earlier one, which must also have been an Athonite dependency that, owing to the surge in population in the seventeenth century⁴, became a parish church, dedicated to St. Constantine.

The finds from the graves include two glass vials of the "Manasia" type. The type was so named, because a depiction of a complete example of it was first located in a fresco illustrating the parable of the rich man in the church at Manasia⁵. On the table is a vessel with a flat base, a pear-shaped body, a long, cylindrical, twisted neck, and gold-coloured painted decoration on the base. Such vessels

---

are known in Venetian glass-making as *inguistare*, *ingistere*, or *angastaria*⁶. The term has been in use since 1120, and originally meant a receptacle for carrying wine, and possibly also a specific measure; it was not until 1279 that it was first used of a table vessel. Together with *moiolo* glasses, these were mass-produced items assigned to the *buffadori*, the less skilled glass-makers⁷. The name comes from the Greek *ἄγγος* (*angos* 'vessel') and *γαστήρ* (*gaster* 'belly'), and may indicate an oriental provenance for the type⁸. This linguistic observation adds support to the hypothesis that Venetian glass-making was the successor to Corinthian glass-making⁹, in terms of both typology and decoration methods, because Venice was the only city that could receive and refashion this merchandise and material and, through its highly developed commercial network, find outlets for it in the western Balkans, the Danubian regions, and central and north-western Europe.

Though we have no evidence of their contents, the vessels must have held oil used in the symbolic act performed by the priest, when he pours it crosswise over the corpse at a funeral¹⁰, in order to show that the deceased lived and died in accordance with the sacred canons. The fact that, as the excavations showed, some of the bodies in the cemetery on the corner of Ippodromiou St. had been dressed in extremely ornate clothes also suggests that the custom was connected with an attempt by the deceased's loved ones to

render the frequently luxurious burial garments useless and thus discourage the desecration of the grave¹¹.

The two vessels in question are nos. BY 254/7 and BY 254/13 (figs. 1-3) in the glass collection of the Museum of Byzantine Culture, and come, respectively, from grave XXII and the surface earthfill on the excavation site. They are made of good-quality, transparent glass. The base is round, with no foot, and the bottom is sharply conical, penetrating high into the body almost up to the base of the neck. The bell-shaped body is smooth and the neck slender, cylindrical, slightly flaring at the top, and twisted. The rim is unshaped. The dimensions of the first ampulla are: H. 15 cm, Diam of base: 5 cm, Diam. of rim 1.7 cm; of the second: H. c. 15 cm, Diam. of base 5 cm, Diam. of rim 1.5 cm. As regards their dating, the pottery found with the first dates to the sixteenth century¹², and, since the grave was not closed, provides a broad chronological range within which vessel no. 1 must also fall. The second may be dated to between the late thirteenth and the sixteenth century, which is the period to which the rest of the finds in the cemetery belong.

The earliest finds of this type date to the middle or the second half of the twelfth century and come from Torcello¹³, Constantinople¹⁴, and Egypt¹⁵. The fragments and intact vessels from the Byzantine period are much more numerous. From Greece, vessels in this category have been found at Corinth¹⁶ and Patra¹⁷, and

a sixteenth-century grave at Ayios Yeoryos Alexandrinos in Athens has yielded two that are identical to the pair under discussion here¹⁸. From Italy, there are finds of this type from the Venice lagoon¹⁹, Cividale²⁰, and Apulia²¹. The cargo which the ship wrecked at Gnalic island off the Adriatic coast of Croatia was carrying to the East included a number of fragments of this type²². The wreck has been identified as the Venetian registered *Gagiana*, which sank in 1583²³. *Angastaria* are found at Ragusa already in the fourteenth century²⁴; and in the excavations of the churches of Sveti Tripun and Sveti Mihailo at Kotor in Dalmatia²⁵, they appear in deposits of the second half of the fifteenth and the sixteenth century. An intact vessel has also been found in the cemetery at Ljubomirsko Polje in Hercegovina and dated to the sixteenth century²⁶.

In the central Balkans, two identical vessels have been found at Pazariste (mediaeval Ras) in Serbia, one in a grave in the cemetery of the cave monastery of the Archangel Michael, dated to the late fourteenth or early fifteenth century²⁷, the other in a small cemetery church of the fifteenth or sixteenth century²⁸. Similar transparent necks with twisted fluting have been found at Novo Brdo, in the citadels of Smederovo and Belgrade, and at Bobovac; all date to the fourteenth to fifteenth century²⁹, as does the blue one found at Stalac³⁰.

Similar vessels, though of cheaper quality, were also manufactured in Turkey,

where they were known as *lâledan* 'tulip vases'³¹.

The *angastaria* obviously spread over the whole range of the Serenissima's commercial activity, and examples have been found beyond the Mediterranean too. Further east, they have been found in a grave outside Sohum and dated to between the fourteenth and the sixteenth century³². The excavators erroneously ascribed this material, together with similar finds from other excavations in Transcaucasia, to the sixteenth- to seventeenth-century output of Ispahan, Shiraz, and Tabriz. In the West, excavations at Southampton in the United Kingdom have located fragments of dozens of vessels like these dating to the sixteenth century, some with a strip of gold around the neck³³.

Apart from in the Manasia frescoes, the type is depicted in other churches too, such as Kalenic (in a wall painting of c. 1413)³⁴, as also in icons (a work of 1516-17)³⁵, and in West European paintings (dating to between the early fourteenth and the first third of the seventeenth century)³⁶.

A comparison between the iconographical and the archaeological evidence points to the following conclusions. Most *angastaria* are made of transparent glass, and one blue one has been found, which is typical of the Venetian palette. There are examples with a smooth surface, but most are decorated with vertical or diagonal twisted fluting, which is more pronounced on the neck and merges smoothly into the

---

body, the result of their being manufactured by blowing the glass into a mould. The height varies from 15 cm to 30 cm. Some have a conical base, smooth or fluted, others a ring base, while others stand directly on their bottom, which may be flat, concave, or conical. The body is spherical or bell-shaped, and the slender, cylindrical neck flares slightly at the rim. In some cases, a decorative zigzag band has been applied around the rim or the middle of the neck; others have gold-coloured painted decoration at the base of the belly or on the neck; and examples have also been found decorated *a filigrana*, i.e. with vertical white strips incorporated in the transparent body.

It was posited years ago that some of these vessels were also produced in a large urban centre in the Balkans, such as Thessaloniki³⁷. But since there is no evidence of this, and since we know that Thessaloniki had commercial relations both with the Balkan hinterland and with Venice and Ragusa³⁸, it is more likely that it was just an entrepôt between the consumers in the interior of the Balkans and the glass-making workshops in the Adriatic republics.

Another hypothesis makes sixteenth-century Ragusa a production centre of vessels of this type³⁹ and suggests that this specific shape constituted a category of tableware that was distinct from the *angastaria* category. This cannot yet be proven either historically or archaeologically, and only a chemical analysis of the material could determine its place of man-

ufacture, or at least rule out certain places. To sum up, it is clear that the finds from the cemetery on the corner of Ippodromiou St. are two more examples of a very widespread type of simple, useful vessel that was in use from the twelfth to the seventeenth century, and examples of which have been found in areas ranging from Great Britain to Transcaucasia. The type probably originated in the Byzantine Empire or the eastern Mediterranean more generally, as is suggested both by its name and by the findspots of the earliest examples. However, it was developed in, and disseminated from, Venice, though some examples may well have come from other, Balkan, cities that developed an active glass-making tradition at the same time as, or in the shadow of, Murano. The discovery of examples of the type in Thessaloniki may be explained by the well-developed transit trade of the period and the important role of the port in this, as also by the fact that the city was a Venetian colony.

A. ANTONARAS

DEUX VASES EN VERRE VÉNI-
TIENS DE THESSALONIQUE

Dans la partie sud-est de l'hippodrome romain, lors des fouilles réalisées à l'occasion de l'édification de l'église des Saints-Constantin-et-Hélène, au croisement des rues Ippodromiou et Manousoyannaki, a été mis à jour en 1972 une partie d'un cimetière de l'époque byzantine tardive et post-byzantine¹. Trente deux tombes à ciste furent fouillées et des trouvailles découvertes à l'extérieur de ces tombes témoignent de l'existence probable d'autres tombes disparues². La présence de tombes à l'intérieur des murailles était vraisemblablement de règle³ à cette époque et était liée à la présence d'une église dans ce lieu. Nous savons que dans le quartier de l'hippodrome, se trouvaient des dépendances de monastères athonites qui ont vraisemblablement été utilisées à certaines époques comme églises paroissiales. En outre, l'église actuelle a été édifiée sur l'emplacement d'une autre plus ancienne qui devait également être une dépendance d'un monastère du Mont Athos et qui, en raison de l'augmentation de la population au 17ème siècle⁴ fut transformée en église paroissiale consacrée à Saint Constantin.

Parmi les trouvailles des tombes, on compte deux fioles en verre du type de "Manassia". Ce type doit son nom au fait qu'il a été remarqué pour la première fois dans une représentation de la para-

---

bole du “Riche insensé”, sur une fresque de l’église homonyme⁵, où sur la table est représenté un vase à la base plane avec une panse piriforme et un col allongé, cylindrique et tors, portant un décor peint à l’or sur la base. Ces vases sont connus dans la verrerie vénitienne comme *inguistare*, *ingistere* ou *angastaria*⁶. Il s’agit d’un terme connu depuis 1120 qui s’appliquait à l’origine à un récipient destiné à transporter le vin en général et qui servait éventuellement d’unité de mesure, tandis qu’à partir de 1279 il est mentionné comme vase de table. Ces vases ainsi que les verres *moiole* constituaient des produits de production massive et étaient fabriqués par les *buffadori*, autrement dit les artisans les moins expérimentés⁷. Le nom de ce vase est d’origine grecque et provient des mots “*άγγος*” et “*γαστήρ*”, ce qui pourrait denoter l’origine orientale de ce type⁸. Cette remarque linguistique constitue encore un indice qui corrobore l’hypothèse⁹ que la verrerie vénitienne était l’héritière de la verrerie corinthienne, tant par sa typologie que par ses modes de décor. En outre, cette ville était la seule à pouvoir recevoir et traiter le matériau-marchandise et le mettre à la disposition des Balkans de l’ouest, des régions le long du Danube et de l’Europe centrale et du nord-ouest, grâce à son réseau commercial développé.

Les vases, bien qu’aucun élément de leur contenu n’ait été conservé, devaient renfermer de l’huile utilisée par le prêtre qui signait le mort, en l’aspergeant d’hui-

le, au cours des funérailles¹⁰ pour signifier que le mort avait vécu et achevé son existence dans le respect des règles saintes. Le fait que, d’après les données des fouilles, certaines des personnes enterrées dans le cimetière du No1 de la rue Ippodromiou portaient des vêtements richement ornés, relie cette coutume avec la tentative des proches du défunt de rendre inutilisables les vêtements souvent luxueux afin d’éviter la violation de la tombe¹¹.

Il s’agit des vases répertoriés sous les codes BY 254/7 et BY 254/13 (figs. 1-3) qui appartiennent à la collection des objets en verre du Musée de la Civilisation byzantine et qui proviennent, le premier de la tombe XXII et le second des remblais de surface de la fouille. Ils sont fabriqués en verre de bonne qualité transparent. Leur base est circulaire et non-façonnée, le culot est fortement conique, s’enfonçant dans la panse presque jusqu’à la base du col. Leur panse en cloche est lisse, tandis que le fin col cylindrique, légèrement évasé au sommet, est torsadé. Les bords ne sont pas façonnés. Les dimensions du premier sont H. 15 cm, D. de la base 5 cm, D. du col 1,7 cm et du second H. 15 cm, D. de la base 5 cm, D. du col 1,5 cm. En ce qui concerne leur datation, notons que les autres objets en céramique trouvés avec le premier datent du 16ème siècle¹² et dans la mesure où la tombe n’était pas fermée, ils constituent une plus large limite chronologique autour duquel on peut situer ce vase. Le second peut être daté entre la

fin du 13ème siècle et le 16ème, époque à laquelle se rattachent toutes les autres trouvailles du cimetière.

Les plus anciennes trouvailles de ce type remontent au milieu ou à la seconde moitié du 12ème siècle et proviennent de Torcello¹³, de Constantinople¹⁴ et d'Égypte¹⁵. A partir de l'époque byzantine tardive, on trouve davantage de fragments et de vases entiers. En Grèce, certains vases de ce type ont été découverts à Corinthe¹⁶, et à Patra¹⁷, tandis que dans une tombe du 16ème siècle à Saint-Georges-l'Alexandrin à Athènes¹⁸, on a trouvé deux vases semblables à ceux que nous étudions. D'Italie, on recense des trouvailles de ce type dans la lagune de Venise¹⁹, à Cividale²⁰ et à Apulie²¹. Dans la cargaison du naufrage de l'île Gnalić en Croatie sur l'Adriatique, on trouve parmi les biens que ce navire transportait vers l'Orient un certain nombre de fragments de vases de ce type²². Le naufrage a été identifié par le registre du port comme étant celui du bateau "Gagiana" qui sombra en 1583²³. A Raguse on trouve des *angastaria* dès le 14ème siècle²⁴, ainsi qu'à Kotor en Dalmatie où, dans les fouilles des églises de Sveti Tripun et Sveti Mihailo²⁵, ils apparaissent dans des couches de la seconde moitié du 15ème et du 16ème siècle. Un vase intact a également été trouvé dans le cimetière Ljubomirsko Polié en Herzégovine²⁶ et est daté du 16ème siècle.

Dans le centre des Balkans, on a trouvé deux vases semblables à Pazariste en Serbie, dans la Ras médiévale, le premier

dans une tombe du cimetière du monastère rupestre de l'Archange-Michel daté de la fin du 14ème siècle ou du début du 15^{ème}²⁷ et le second dans une petite église cémétériale datée du 15ème ou 16ème siècle²⁸. A Novo Brdo, sur les acropoles de Smederevo, de Belgrade et à Bobovats, on a également trouvé des cols de vases semblables avec des stries torsées, datés des 14 et 15ème siècles²⁹, comme celui de Stalats³⁰ de couleur bleu.

Des vases dans le même esprit, de mauvaise qualité, étaient fabriqués en Turquie où ils étaient connus sous le nom de "Lâledan", autrement dit des vases pour des tulipes³¹.

La diffusion des *angastaria* s'étendait vraisemblablement à l'ensemble de l'espace d'activité économique de la "Sérénissime", ce qui explique que l'on en retrouve au-delà des limites de la Méditerranée. A l'Est, on en a découvert dans une tombe à l'extérieur de Sochoum, datés entre le 14ème et le 16ème siècles³². Ces objets ainsi que d'autres trouvés dans des fouilles dans la Transcaucasie furent attribués à tort à une production d'Ispahan, de Chiraz et de Tabriz des 16ème et 17ème siècles. A l'Ouest, à Southampton en Angleterre, des fouilles ont mis à jour des fragments de dizaines de vases de ce type datant du 16ème siècle³³, certains d'entre eux portant une bande dorée sur le col.

A l'exception des fresques de Manassia, ce type est représenté dans d'autres églises, comme à Kalenits³⁴ (oeuvre datant de 1413 environ), ainsi que sur des icô-

nes³⁵ (oeuvre de 1516-17) et dans des tableaux de l'Europe de l'Ouest³⁶ (oeuvres datées du début du 14ème jusqu'au premier tiers du 17ème siècle).

L'étude comparative du matériau iconographique et archéologique permet de distinguer les éléments suivants: la plupart des *angastaria* sont fabriqués en verre transparent, tandis que l'on en a trouvé un de couleur bleu, typique de la coloration vénitienne. Certains présentent une surface lisse tandis que la plupart sont décorés de stries verticales ou torsadées plus marquées sur le col qui s'effacent sur la panse et qui sont le résultat de leur fabrication par la technique du verre soufflé dans un moule. Leur hauteur varie de 15 à 30 cm. Certains présentent une base lisse conique ou striée ou encore annelée, tandis que d'autres reposent directement sur leur culot qui peut être plane, concave ou conique. Leur panse est sphérique ou en cloche et leur fin col cylindrique s'évase légèrement aux bords. Certains présentent une bande rajoutée en forme de ligne brisée aux bords ou au milieu du col, alors que d'autres présentent un décor peint à l'or à la base de la panse ou sur le col. On a également trouvé des exemples décorés avec la technique en filigrane, la panse transparente du vase présentant dans son épaisseur des bandes blanches verticales.

Depuis quelques années, on a avancé l'hypothèse que certains de ces vases pouvaient avoir été produit dans un grand centre urbain des Balkans, tels

que Thessalonique³⁷. Dans la mesure toutefois où nous n'avons pas d'éléments pour le confirmer et que nous connaissons les relations commerciales³⁸ entre Thessalonique et l'intérieur des Balkans de même qu'avec Venise et Raguse, il est peut-être plus probable que cette ville constituait une étape intermédiaire entre les acheteurs de l'arrière-pays balkan et les ateliers de verrerie des démocraties de l'Adriatique.

Une seconde hypothèse qui propose Raguse comme centre de production des vases de ce type au 16ème siècle³⁹, leur dessin particulier constituant une catégorie particulière de vases de table différente de la catégorie plus large des *angastaria*, peut difficilement être établie sur le plan historique et archéologique; seule une analyse chimique du matériau permettrait de déterminer voire même d'exclure leur site de production.

Il apparaît donc en conclusion que les trouvailles du cimetière du No 1 de la rue Ippodromiou constituent encore deux exemplaires d'un type très répandu de vases simples et d'usage courant qui furent utilisés du 12ème au 17ème siècle et dont on trouve des exemplaires de l'Angleterre jusqu' à Transcaucasie. Ce type de vases tire vraisemblablement son origine de l'empire byzantin ou de la Méditerranée orientale plus généralement, comme le révèle son nom ainsi que les sites de découverte de ses exemplaires les plus anciens. Il s'est développé et répandu toutefois à Venise, bien qu'il ne soit pas exclu que certains exem-

plaires puissent provenir d'autres villes des Balkans qui développèrent une activité de verrerie parallèlement ou sous l'influence de Murano. Leur découverte à Thessalonique peut s'expliquer tant en raison du commerce transitaire international très développé à cette époque et le rôle important que jouait le port de cette ville que par le fait que Thessalonique fut également une colonie vénitienne.

A. ANTONARAS

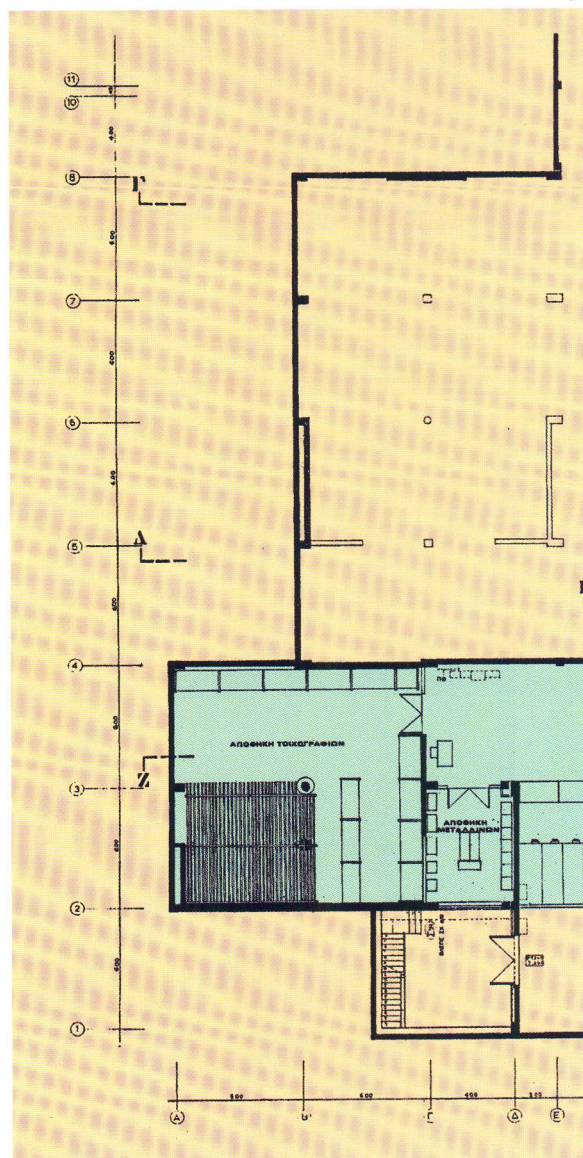
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η καρδιά ενός Μουσείου δεν είναι, όπως θα υπέθετε κανείς, οι εκθεσιακοί του χώροι αλλά οι αποθήκες του. Ο τρόπος οργάνωσης των χώρων όπου φυλάσσονται οι αρχαιολογικές συλλογές και τα αντικείμενα που δεν εκτίθενται στο ευρύ κοινό, δίνει το χαρακτήρα και καθορίζει εν πολλοίς το μέλλον ενός Μουσείου.

Η προσέγγιση του τρόπου οργάνωσης των αποθηκών, αφού λάβει υπόψη της απαραίτητους για τη μέριμνα του αρχαιολογικού αντικειμένου παράγοντες, όπως ασφάλεια, εξασφάλιση κατάλληλων κλιματολογικών - περιβαλλοντικών συνθηκών και εύκολη πρόσβαση, απαιτεί, εκτός από μεθοδικότητα, ελευθερία και φαντασία.

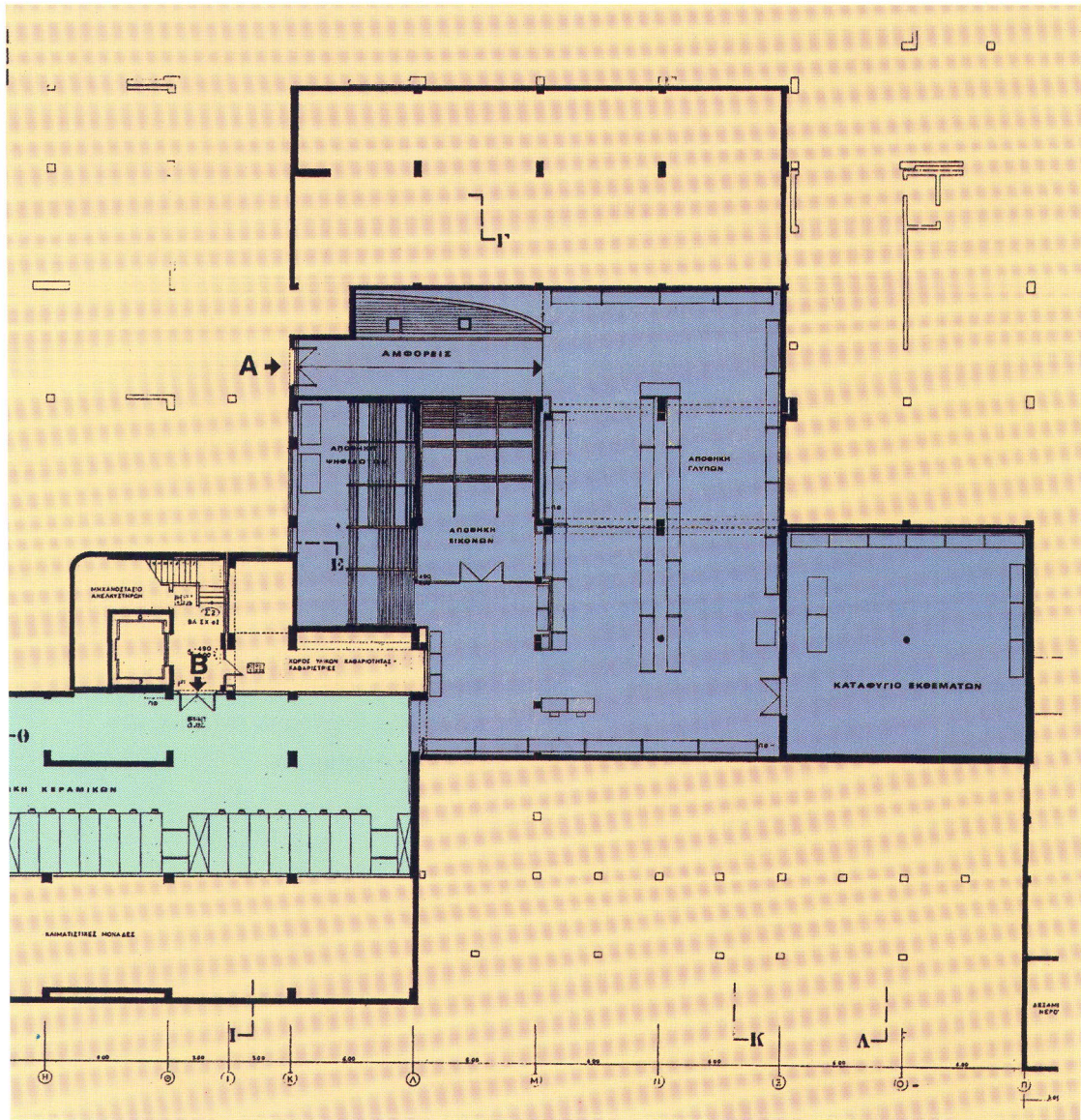
Οι χώροι των αποθηκών πρέπει να λειτουργούν ως κέντρο έρευνας και μελέτης έχοντας ενημερωμένα αρχεία καταγραφής και ταξινόμησης, και να είναι οργανωμένοι σύμφωνα με τις ίδιες μουσειολογικές αρχές της έκθεσης, τηρώντας όλες τις προδιαγραφές που απαιτούνται για τη διαφύλαξη των αντικειμένων, όπως κατάλληλες συνθήκες υγρασίας, θερμοκρασίας, φωτισμού και χρήση συμβατών με τα αντικείμενα υλικών.

Η φύση ενός αρχαιολογικού μουσείου, που είναι αποδέκτης ευρημάτων συνεχούς ανασκαφικής έρευνας, δημιουργεί ένα σοβαρό σχεδιαστικό πρόβλημα όσον αφορά την ευελιξία της οργάνωσης και των κατασκευών, δεδομένης της περιο-

ρισμένης αφενός έκτασης των αποθηκών και της συνεχούς ροής αντικειμένων προς αποθήκευση αφετέρου.

Ο χώρος των αποθηκών δεν σημαίνει αναγκαστικά χώρο αισθητικά άσχημο, όπου τα αντικείμενα βρίσκονται καταδικασμένα εσαεί σε σακούλες ή κουτιά, στοιβαγμένα το ένα πάνω στο άλλο, όπου και μόνο η επίσκεψή τους αποτελεί δυ-

σάρεστη επιχείρηση σε υποφωτισμένα κρύα και υγρά διαμερίσματα.

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού φιλοδοξεί στον τομέα «αποθήκευση και αρχαιολογικές αποθήκες» να δώσει μια νέα προσέγγιση, μια νέα ματιά. Προτείνει χώρους αποθήκευσης ευχάριστους, όπου ο τρόπος τοποθέτησης των αντικειμένων προσφέρει ερεθίσματα για την

Εικ. 1. Γενική κάτοψη αποθηκών (κίτρινο χρώμα: αμφορείς, γλυπτά, εικόνες, ψηφιδωτά, καταφύγιο εκθεμάτων γαλάζιο χρώμα: κεραμική, μέταλλα, τοιχογραφίες).

Fig. 1. Ground plan of the storerooms (yellow: amphoras, sculptures, icons, mosaics, strongroom; blue: pottery, metal objects, frescoes).

Fig. 1. Vue générale des réserves (en jaune: amphores, sculptures, icônes, mosaïques, refuge pour les antiquités; en bleu: céramique, objets en métal, fresques).

έρευνα και χώρους που κεντρίζουν τη φαντασία και τη δημιουργικότητα.

Οι αρχαιολογικές αποθήκες του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού βρίσκονται στο υπόγειο του κτηρίου σε ένα ενιαίο επίπεδο και η πρόσβαση γίνεται σ' αυτές από δύο εισόδους (εικ. 1). Για τη διευκόλυνση της μεταφοράς των αντικειμένων, η μία είσοδος (Α) διαθέτει κεκλιμένο επίπεδο καθόδου και η άλλη (Β) βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με ανελκυστήρα, ο οποίος έχει τη δυνατότητα να μεταφέρει βαριά και ογκώδη αντικείμενα προς τους εκθεσιακούς χώρους. Οι αποθήκες είναι τοποθετημένες κεντρικά ως προς τα εργαστήρια συντήρησης και η συνολική τους έκταση είναι 1.302,75 τ.μ.

Ο ενιαίος αυτός χώρος διαφοροποιείται, ως προς το ύψος, σε δύο τμήματα. Το ένα έχει ύψος 3,30 μ. και εμβαδόν 515 τ.μ. και στη μία πλευρά του διαμορφώνεται καταφύγιο ειδικών προδιαγραφών, με πόρτα ασφαλείας, εμβαδού 125,35 τ.μ. Το άλλο έχει ύψος 2,45 μ. και εμβαδόν 460,5 τ.μ. (εικ. 1). Η ιδιομορφία αυτών των χώρων οδήγησε κατά κάποιο τρόπο και στην επιλογή του είδους των αρχαιολογικών αντικειμένων που θα φιλοξενούσαν. Με βάση τις αρχές που εκτέθηκαν παραπάνω, το κεντρικό υψηλό τμήμα επιλέχθηκε για την αποθήκευση μαρμαρίνων ευρημάτων, λόγω του ύψους και της έκτασής του, ενώ ένα άλλο τμήμα ίδιου ύψους χωρίστηκε σε δύο ανεξάρτητους χώρους για την αποθήκευση συντηρημένων φορητών εικόνων και συντηρημένων ψηφιδωτών. Στο χαμηλό τμήμα αποφασίστηκε να το-

ποθετηθούν τα κεραμικά, οι τοιχογραφίες και τα μετάλλινα ευρήματα.

Ο φωτισμός στο χώρο των αποθηκών είναι τεχνητός ψυχρού φωτός (φθορίου) και ελέγχεται με επιμέρους διακόπτες. Μόνο σε μία περίπτωση υπάρχει φυσικός φωτισμός από άνοιγμα σε εσωτερικό αίθριο. Εκεί οι υαλοπίνακες καλύφθηκαν με ειδικά στόρια που επιτρέπουν την ορατότητα από μέσα προς τα έξω και συγκρατούν το 93% του ηλιακού φωτός. Τα δάπεδα είναι βιομηχανικού τύπου βαμμένα με ειδικές βαφές. Κατά τη διάρκεια της μελέτης οργάνωσης κρίθηκε αναγκαίο να χρησιμοποιηθεί η εμπειρία που έχει αποκτηθεί σε θέματα αποθήκευσης και εξοικονόμησης χώρου από τον τομέα του εμπορίου και της βιομηχανίας, προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες ανάγκες των αρχαιολογικών αποθηκών.

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΓΛΥΠΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Η αποθήκευση ενός υλικού με ιδιαίτερα μεγάλο όγκο και βάρος είναι πάντοτε πρόβλημα δύσκολο και δυσεπίλυτο. Είναι συνήθης εικόνα στους αρχαιολογικούς χώρους αλλά και στις αυλές των μουσείων τα συσσωρευμένα, καταπλακωμένα μεταξύ τους και στη συνέχεια ξεχασμένα αρχιτεκτονικά μέλη και λοιπά γλυπτά.

Η αποθήκευση των από μάρμαρο ή πέτρα ευρημάτων πρέπει καταρχήν να λαμβάνει υπόψη τους παράγοντες όγκο και βάρος αντιμετωπίζοντας τους δεσμευτικούς αυτούς παράγοντες με τρόπο που τα αντικείμενα να είναι προσπελάσιμα και

εύκολα σε μετακίνηση. Παράλληλα πρέπει να λαμβάνεται πρόνοια για εξοικονόμηση χώρου στα πεπερασμένα τετραγωνικά των μουσειακών αποθηκών.

Στην περίπτωση του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού η αναγκαιότητα μεταφοράς των ογκωδών και βαριών αντικειμένων με ευκολία και ασφάλεια οδήγησε στην επιλογή χρήσης ηλεκτρικού περονοφόρου ανυψωτικού μηχανήματος. Η επιλογή αυτή καθόρισε και τον τρόπο αποθήκευσης των μαρμάρινων γλυπτών, για τα οποία χρησιμοποιήθηκε το σύστημα των μεταλλικών ραφιών που δημιουργούνται από ζεύγη οριζόντιων δοκίδων βαρέως τύπου, απλών στην τοποθέτηση και στην τροποποίηση από οποιονδήποτε. Η ικανότητα φορτίου ανά ζεύγος δοκίδων κυμαίνεται από 1.700 έως 3.500 κιλά. Τα γλυπτά δεν τοποθετούνται απ' ευ-

θείας στις δοκίδες αλλά πάνω σε ξύλινες βάσεις (παλέτες), που κατασκευάζονται στο ξυλουργείο του Μουσείου. Οι παλέτες έχουν κατάλληλη διαμόρφωση με υποδοχές για την ανύψωση και μεταφορά τους με το περονοφόρο όχημα.

Ο τρόπος αυτός αποθήκευσης αποδείχτηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικός εξασφαλίζοντας τις απαιτήσεις που τέθηκαν: εύκολη προσέγγιση των ογκωδών και βαριών μαρμάρινων αντικειμένων, ασφάλεια στη μετακίνησή τους και οικονομία χώρου στις αποθήκες (εικ. 2).

Εικ. 2. Σύστημα αποθήκευσης γλυπτών.

Fig. 2. Storage system for sculptures.

Fig. 2. Système d'entrepôt des sculptures.

2

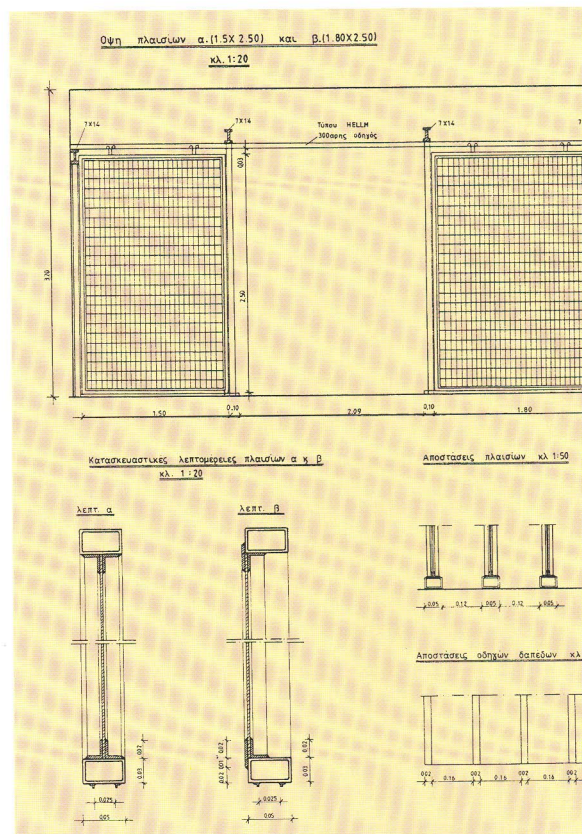
ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ, ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Οι συντηρημένες φορητές εικόνες, οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά μπορούν να τοποθετηθούν κατακόρυφα χωρίς κίνδυνο να αποκολληθεί τμήμα της επιφάνειάς τους, εφόσον έχει στερεωθεί. Για όλα αυτά σχεδιάστηκε σύστημα συρόμενων μεταλλικών πλαισίων, όπου αναρτώνται τα συντηρημένα αντικείμενα, προσαρμοσμένο κάθε φορά στις ανάγκες του χώρου και των διαστάσεων των αντικειμένων (εικ. 3). Όλες οι μεταλλικές κατασκευές βιάφτηκαν με ηλεκτροστατική βαφή.

Φορητές εικόνες. Οι φορητές εικόνες αποτελούν μια σημαντική κατηγορία αντικειμένων στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Πρόκειται για ευπαθή αντικείμενα, με ταιλωμένη κατά κανόνα ζωγραφική επιφάνεια και σαθρό, πολλές φορές, ξύλο. Ο χώρος όπου εκτίθενται ή φυλάσσονται πρέπει να έχει ελεγχόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες. Ο χώρος που επιλέχθηκε για τη φύλαξή τους έχει εμβαδόν 52 τ.μ. περίπου και καταλαμβάνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τα συρόμενα πλαίσια (εικ. 4).

Για τις μη συντηρημένες εικόνες μελετήθηκε και σχεδιάστηκε αυτόνομη μονάδα κυλιόμενων καθ' ύψος οριζόντιων ραφιών, η οποία δεν έχει ακόμα υλοποιηθεί.

Τοιχογραφίες. Ο χώρος που φιλοξενεί τις τοιχογραφίες έχει έκταση 132,25 τ.μ. και ύψος 2,45 μ. (εικ. 1). Στη μία πλευρά τοποθετήθηκε σύστημα μεταλλικών πλαισίων για την κατακόρυφη ανάρτηση των επίπεδων τοιχογραφιών (εικ. 5). Για αυτές που

3
δεν είναι επίπεδες σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν μεταλλικά ράφια πλάτους 1,00 μ., προσαρμοζόμενα καθ' ύψος, και τοποθετήθηκαν στις άλλες δύο πλευρές του χώρου. Για τα σπαράγματα (μικρά κομμάτια) των τοιχογραφιών σχεδιάστηκε μεταλλικό σύστημα που αναπτύσσεται σε κάθετες στήλες, όπου τοποθετούνται αβαθείς ξύλινοι δίσκοι που τα περιέχουν.

Ψηφιδωτά. Ο χώρος που φιλοξενεί τα ψηφιδωτά έχει έκταση 63,25 τ.μ. Βρίσκεται στο υψηλό τμήμα των αποθηκών στο σημείο του ανοίγματος προς το εσωτερικό αίθριο. Τα συντηρημένα ψηφιδωτά αναρτώνται στα συρόμενα μεταλλικά πλαίσια (εικ. 1) που κατασκευάστηκαν με χορηγία της Παπαστράτος Α.Β.Ε.Σ.

Εικ. 3. Κατασκευαστικό σχέδιο συστήματος
συρόμενων πλαισίων για την ανάρτηση εικόνων,
ψηφιδωτών και τοιχογραφιών.

Fig. 3. Construction plan for the system of sliding frames
for storing suspended icons, mosaics, and frescoes.

Fig. 3. Plan de la fabrication du système des cadres
couissants pour l'accrochage des icônes, des
mosaïques et des fresques.

Εικ. 4. Σύστημα αποθήκευσης συντηρημένων εικόνων
σε συρόμενα πλαίσια.

Fig. 4. System for storing restored icons in sliding frames.

Fig. 4. Système d'entreposage des icônes restaurées
dans des cadres couissants.

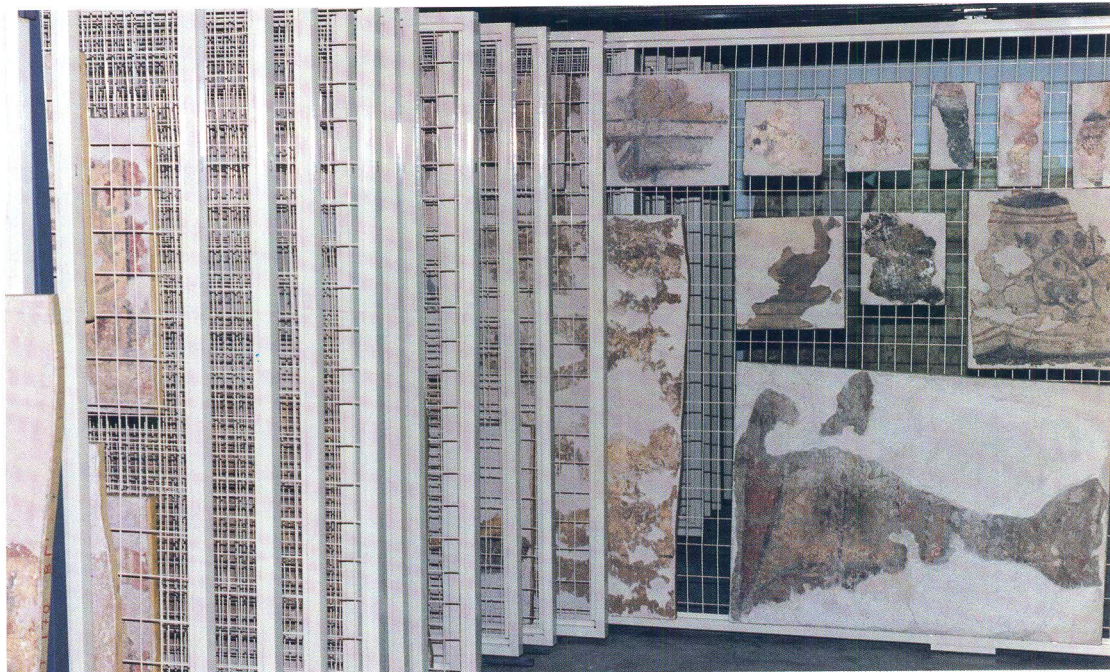
Εικ. 5. Σύστημα αποθήκευσης συντηρημένων
τοιχογραφιών σε συρόμενα πλαίσια.

Fig. 5. System for storing restored frescoes
in sliding frames.

Fig. 5. Système d'entreposage des fresques restaurées
dans des cadres couissants.

4

5

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΜΕΤΑΛΛΙΝΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

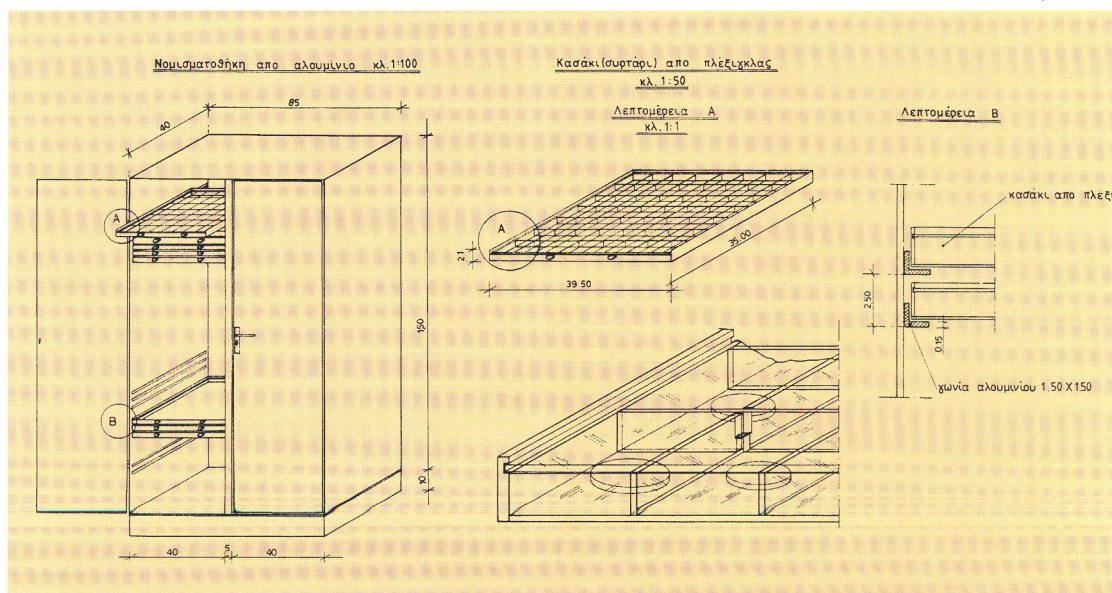
Τα ευρήματα από μέταλλο τοποθετήθηκαν σε ένα μικρό χώρο στο χαμηλό τμήμα των αποθηκών, έκτασης 24 τ.μ. (εικ. 1). Είναι από τα πιο ευπαθή στη σχέση υγρασίας-θερμοκρασίας και για το λόγο αυτό τοποθετήθηκε στο χώρο μόνιμος αφυγραντής που τίθεται σε λειτουργία αυτόματα. Για τα νομίσματα κατασκευάστηκαν ερμαρία από αλουμίνιο με κλειδαριές ασφαλείας και κινητές θήκες από plexiglas, ειδικά σχεδιασμένες με καπάκι για την ασφαλή μεταφορά τους. Οι προδιαγραφές των ερμαρίων βασίστηκαν στη μελέτη της κ. Λυκιαρδοπούλου, η οποία μας προσέφερε την εμπειρία και τη γνώση της μόλις της ζητήθηκε. Για τα υπόλοιπα μέταλλα αντικείμενα σχεδιάστηκαν ειδικές θυρίδες ασφαλείας, μεταλλικές, με διπλές κλειδαριές, βαμμένες ηλεκτροστατικά με εποξική βαφή (εικ. 6).

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Από τις πιο δύσκολες περιπτώσεις αποθήκευσης αρχαιολογικού υλικού είναι η περίπτωση της κεραμικής. Το ανασκαφικό κεραμικό υλικό αποτελεί το μεγαλύτερο ποσοστό των αρχαιολογικών ευρημάτων. Εκτός από ολόκληρα αγγεία ή μεγάλα τμήματα αγγείων, στο συντριπτικό ποσοστό του το κεραμικό υλικό αποτελείται από όστρακα (θραύσματα), υλικό δύσκολο στην αποθήκευση, η οποία πρέπει να στοχεύει εκτός των άλλων σε μια ταξινόμηση με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία, το συσχετισμό ευρημάτων κατά στρώμα, και την εύκολη προσπέλαση για μελέτη του.

Μετά από έρευνα και καταγραφή των αναγκών της αποθήκευσης των κεραμικών στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, σε πρακτικό επίπεδο αποφασίστηκε ότι το ισχύον σύστημα αποθήκευσης με τους δίσκους-συρτάρια, που τοποθετούνται κατά στήλες σε ξύλινο σκε-

6

λετό, μπορούσε να βελτιωθεί με αντικατάσταση του φέροντος ξύλινου σκελετού με μεταλλικό αλλά κυρίως με τη μετατροπή του συστήματος από σταθερό σε κυλιόμενο πάνω σε συρμούς (εικ. 7). Το σύστημα με τα κυλιόμενα συρτάρια παρέχει πλεονεκτήματα, όπως εξοικονόμηση χώρου, ασφάλεια, ενώ τα ευρήματα προφυλάσσονται από τη σκόνη, καθώς η όλη κατασκευή κλείνει δίκην κουτιού. Επιπλέον το σύστημα δίσκοι-συρτάρια τοποθετημένα στις κάθετες στήλες, που αποτελούν κατά διαδρόμους μονάδα, δίνει τη δυνατότητα συντεταγμένων σήμανσης, έτσι που εύκολα να μπορεί να εντοπιστεί το αναζητούμενο αντικείμενο (εικ. 8).

Αποθήκευση αμφορέων. Η αναζήτηση τρόπου αποθήκευσης ενός μεγάλου αριθμού αμφορέων, που το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού διαθέτει, υπήρξε μια πρόκληση που μας ώθησε να εμπλακούμε στη λογική να «αποθηκευτούν» οι αμ-

Εικ. 6. Κατασκευαστικό σχέδιο νομισματοθήκης από αλουμίνιο και λεπτομέρειες συρταριού.

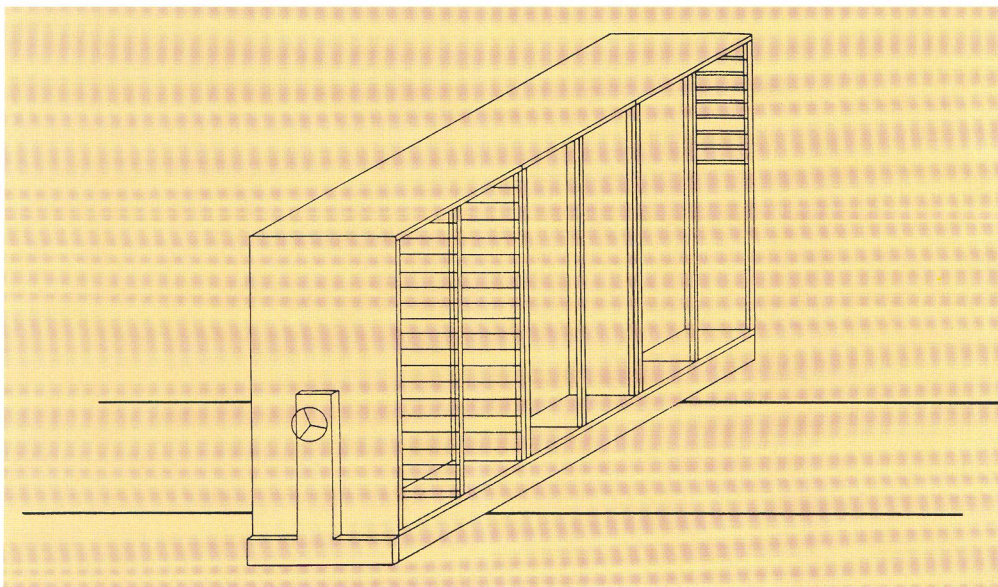
Fig. 6. Construction plan for an aluminium cupboard for coins, with details of the drawer.

Fig. 6. Plan de la fabrication d'un coffret pour les monnaies en aluminium et détail du tiroir.

Εικ. 7. Αξονομετρικό σχέδιο κυλιόμενης μονάδας για την αποθήκευση κεραμικής.

Fig. 7. Axonometric plan of a rolling unit for storing pottery.

Fig. 7. Plan axonométrique d'une unité coullisante pour l'entreposage des céramiques.

7

φορείς μ' έναν τρόπο ανορθόδοξο για τα παραδοσιακά δεδομένα, αλλά καθ' όλα ορθόδοξο και κανονικό για το ίδιο το αντικείμενο.

Οι αμφορείς «αποθηκεύτηκαν» στην αρχαιολογική αποθήκη του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού μ' έναν τρόπο που ανακαλεί και την πρωταρχική χρήση τους ως είδος μεταφοράς, αλλά και την παραδοσιακή - λειτουργική τοποθέτησή τους στο αμπάρι ενός εμπορικού πλοίου. Για το σκοπό αυτό κατασκευάστηκε ομοίωμα βυζαντινού караβιού, που βασίστηκε στα στοιχεία που δίνει η μελέτη ναυαγίων, ιδιαίτερα του ναυαγίου του Yassi Ada στα παράλια της Μικράς Ασίας. Για να κρατηθούν αναλογίες φυσικού

μεγέθους κατασκευάστηκε μέρος μόνο του караβιού (εικ. 9). Ιδανικός χώρος τοποθέτησης του ομοιώματος κρίθηκε ο στενός και μη εκμεταλλεύσιμος, διαφορετικά, χώρος αριστερά της εισόδου στην αρχαιολογική αποθήκη, όπου το κεκλιμένο επίπεδο κατάβασης μπορούσε να παίζει το ρόλο της καθόδου στο «αμπάρι» και στο εσωτερικό του σκάφους. Στον απέναντι τοίχο αποδόθηκε ζωγραφικά με αφαιρετικό τρόπο το άλλο μισό του караβιού. Η ζωγραφική αυτή παρέμβαση εκτελέστηκε από τη ζωγράφο του Μουσείου Δήμητρα Καμαράκη. Οι αμφορείς τοποθετήθηκαν σε σειρές στο κοίλο του караβιού. Η πρώτη σειρά στερεώθηκε στον «πάτο του αμπα-

ριού» με καναβάτσο, ενώ τα αγγεία στις επόμενες σειρές φώλιασαν στις υποδοχές που σχηματίζουν οι ώμοι και οι λαιμοί των αμφορέων της προηγούμενης κάτω σειράς.

Το όλο εγχείρημα δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς τη βοήθεια του αρχιτέκτονα Γιώργου Πασχαλίδη, που μετέφερε τα σχέδια στη γλώσσα των караβομαραγκών, και χωρίς τον παραδοσιακό караβομαραγκό Γιώργο Τσιρογιάννη, που ανέλαβε την κατασκευή, ούτε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη γενναϊώδη χορηγία της Παπαστράτος Α.Β.Ε.Σ.

Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ
Γ. ΣΚΟΡΔΑΛΗ

Εικ. 8. Σύστημα αποθήκευσης κεραμικής σε κυλιόμενες μονάδες ραφιών.

Fig. 8. System for storing pottery in rolling units of shelves.

Fig. 8. Système d'entreposage des céramiques dans des unités de tiroirs coulissants.

Εικ. 9. Αποθήκευση αμφορέων σε ομοίωμα βυζαντινού караβιού.

Fig. 9. Amphoras stored in a replica of a Byzantine ship.

Fig. 9. Entreposage des amphores dans une reproduction d'un navire byzantin.

ARCHAEOLOGICAL STORE- ROOMS IN THE MUSEUM OF BYZANTINE CULTURE

The heart of a museum is not, as one might suppose, its exhibition spaces, but its storerooms. The organisation and layout of the rooms that house the archaeological collections and objects not on public display reveal a museum's character and to a great extent determine its future.

Having taken account of such factors as security, appropriate climatological and environmental conditions, and easy access, all vital to the proper care of archaeological objects, the organisation of the storerooms demands a methodical approach, freedom, and imagination.

The storerooms have to function as a research and study centre, with up-to-date archives, records, and filing systems, and they should be organised on the same museological principles as the exhibition proper, observing all the prescribed standards of care, such as correct humidity, temperature, lighting, and the use of materials that are compatible with the objects.

The very nature of an archaeological museum, which is constantly receiving finds from excavations, poses a serious design problem as regards the flexibility of the layout and the structures, both because of the limited space available in the storerooms and because of the constant influx of objects for storage.

Storerooms do not have to be ugly places,

with objects condemned in perpetuity to bags or boxes and piled one on top of the other; a visit to the storerooms need not be a disagreeable foray into badly lit, cold, damp areas.

The Museum of Byzantine Culture aspires to make a new approach to the subject of storage and archaeological storerooms and to take a fresh view of the whole subject. It proposes pleasant storage areas, where the location and positioning of the objects offers a stimulus for research, areas that fire the imagination and spur creativity.

The archaeological storerooms of the Museum of Byzantine Culture are all on the same level in the basement of the building, with two entrances (fig. 1). To make it easier to move the objects, one entrance (A) has a ramp and the other (B) is next to an elevator, which can carry heavy or bulky objects up to the exhibitions areas. The storerooms are surrounded on three sides by conservation workshops and cover a total area of 1,302.75 square metres.

This area is divided into two sections of different heights. One section is 3.30 m high, covers 515 m², and has a specially designed 125.35 m² strongroom on one side with a security door. The other is 2.45 m high and has an area of 460.5 m² (fig. 1). To a certain extent, the peculiarities of these two spaces influenced our choice of the type of archaeological objects that would be stored in them. On the basis of the principles outlined above, the high central section was selected for

storing marble finds, owing to their height and bulk, and another section of the same height was divided into two separate areas for storing restored portable icons and restored mosaics. It was decided to put pottery, frescoes, and metal finds in the low section.

The storerooms have cold artificial (fluorescent) lighting controlled by a number of switches. The only natural light comes from an opening onto an atrium. The glass panes here have been covered with special blinds, which allow visibility from inside to the exterior and keep out 93 per cent of the sunlight. The industrial-type flooring is covered with special paint. While the organisation and layout were being planned, we decided to draw upon the experience gained in matters of storage and space-saving in the sectors of commerce and industry, and adapt it to the specific needs of archaeological storerooms.

STORING SCULPTURES

How to store a particularly bulky, heavy object is always a difficult problem. It is common on archaeological sites and in the courtyards of museums to see piles of architectural members and other sculptures packed closely together and simply abandoned.

The storage of marble or stone finds must first of all consider the factors of bulk and weight, two essential factors that must be addressed in such a way

that the objects are accessible and easy to move. At the same time, care must be taken to save as much space as possible in the finite area of a museum storeroom.

In the case of the Museum of Byzantine Culture, the need to be able to move the bulky, heavy objects easily and safely led us to the decision to use a forklift truck. This choice influenced the manner in which the marble sculptures were stored, and we opted for a metal shelving system consisting of pairs of heavy-duty horizontal girders, which are easy to put up and to modify. Each pair of girders has a load-bearing capacity of 1,700-3,500 kilograms. The sculptures are not placed directly on the girders, but on wooden pallets made in the Museum's carpentry workshop and specially constructed for ease of use and transport by forklift trucks.

This method of storage has proved very efficient, meeting all the requirements outlined above: ease of access to the bulky, heavy marble objects, safe transport of them, and space saved in the storerooms (fig. 2).

STORING PORTABLE ICONS, FRESCOES, AND MOSAICS

Restored portable icons, stripped frescoes, and mosaics can be stored vertically without any risk of their losing part of their surface, since it has been consolidated. A system of sliding metal frames has been designed for all these, in which the restored objects may be suspended,

---

each one adapted to the specific space requirements (fig. 3). All the metal structures have been given a coat of electrostatic paint.

Portable icons. The portable icons make up a large category in the Museum of Byzantine Culture. They are fragile objects, the paint film usually damaged and the wood often rotten. They must be displayed or stored in controlled environmental conditions. The place selected for their storage has an area of about 52 m² and is almost exclusively occupied by the sliding frames (fig. 4).

For the unrestored icons, a separate unit of rolling shelves has been designed, but not yet made.

Frescoes. The place where the frescoes are kept has an area of 132.25 m² and is 2.45 m high (fig. 1). A system of metal frames has been installed on one side, in which flat frescoes may be suspended (fig. 5). For those that are not flat, metal shelves have been designed and made: one metre wide, they can be adjusted for height, and have been installed on the other two sides. For the fragmentary frescoes, a metal system has been designed consisting of vertical stacks of shallow wooden trays in which the fragments are placed.

Mosaics. The place where the mosaics are kept has an area of 63.25 m². It is in the high part of the storerooms, where the opening gives onto the atrium. Restored mosaics are suspended in the sliding metal frames (fig. 1) whose construction was funded by Papastratos S.A.

STORING METAL OBJECTS

The metal finds are kept in a small part of the low section of the storerooms, measuring 24 m² (fig. 1). They are among the most sensitive objects in terms of humidity and temperature requirements, and so an automatic dehumidifier has been installed. For the coins, aluminium cupboards have been made, with security locks and removable lidded plexiglass receptacles, in which they can be transported safely. The specifications to which the cupboards were made were based on a design by Ms Lykiardopoulou, who readily shared her knowledge and experience when asked. For the rest of the metal objects, special metal lockers were designed, with a double security lock and a coating of electrostatic epoxy paint (fig. 6).

STORING POTTERY

One of the most difficult challenges is posed by the storage of pottery. Excavated ceramic material makes up the largest category of archaeological finds. Apart from entire vessels and large pieces of vessels, most ceramic material by far consists in sherds (fragments). These are difficult to store, because, apart from anything else, it is necessary to classify them on the basis of the excavational data, correlate them by excavational level, and make them easily accessible for study.

Having investigated and listed the requirements for storing the ceramics in

the Museum of Byzantine Culture, at a practical level we decided that the current storage system, using tall stacks of shallow trays in a wooden framework, could be improved upon, both by replacing the wooden framework with a metal one and, more especially, by changing the system from a fixed one to a rolling system on rails. (fig. 7). This offers several advantages, including space saving and security, and the finds are also protected from dust, since the whole structure may be closed like a box. Furthermore, since the trays are in vertical stacks, it is possible to employ a fully co-ordinated labelling system, making it easy to locate the desired object (fig. 8)

Storing amphoras. The quest for a means of storing the large number of amphoras owned by the Museum of Byzantine Culture posed a challenge which led us to consider storing them in a manner that is unorthodox from a traditional point of view, but eminently sensible with respect to the objects themselves. The solution calls to mind both their original use as a transport receptacle and their traditional, functional placement in the hold of a merchant ship.

A model of a Byzantine ship was made, based on data from the study of Byzantine shipwrecks, particularly the Yassi Ada wreck off the coast of Asia Minor. In order to maintain life-size proportions, only part of the ship was built (fig. 9). The ideal site for the model was deemed to be the narrow and otherwise unus-

able space on the left of the entrance to the storerooms, where the downward-sloping ramp gave the idea of descending into the hold of the vessel. A painting on the opposite wall represents the other half of the ship: it is the work of the Museum's resident artist, Demetra Kamaraki. The amphoras were positioned in rows in the hull. The first row was stabilised at the bottom of the hold with hessian, and the amphoras in the subsequent rows nestled in the gaps between the shoulders and necks of those below.

The whole venture could not have been achieved without the help of the architect Yorgos Paskhalidis, who converted the plans into the language of ship's carpenters; without the traditional ship's carpenter Yorgos Tsiroyannis, who built the structure; or without the generous sponsorship of Papastratos S.A.

D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI

G. SKORDALI

RÉSERVES ARCHÉOLOGIQUES DU MUSÉE DE LA CIVILISATION BYZANTINE

Le cœur d'un musée ne sont pas comme on pourrait le supposer les salles d'exposition mais ses réserves. Le mode d'organisation des espaces où sont conservées les collections archéologiques et les objets qui ne sont pas exposés au public, donne le caractère et détermine pour beaucoup le futur d'un musée.

L'approche du mode d'organisation des réserves, après avoir pris en compte un certain nombre de facteurs indispensables à la conservation de l'objet archéologique tels que la sécurité, la garantie des conditions climatologiques et environnementales ainsi qu'un accès aisé, exige de la méthode, une certaine liberté et de l'imagination.

Les espaces des réserves doivent fonctionner comme centre de recherche et d'étude avec des archives à jour concernant l'inventaire et la classification et être organisées suivant les mêmes principes muséologiques que l'exposition, en respectant les normes exigées pour la conservation des objets, telles que des conditions adéquates d'humidité, de température, d'éclairage et des matériaux compatibles avec les objets.

La nature d'un musée archéologique qui reçoit de manière continue des trouvailles archéologiques provenant de fouilles pose un sérieux problème de conception en ce qui concerne la flexibilité de l'organisation et des structures,

étant donné la taille naturellement limitée des réserves et le flux continu d'objets à entreposer.

L'espace des réserves ne renvoie pas nécessairement à un espace esthétiquement indifférent où les objets seraient condamnés à être entreposés dans des sacs ou des boîtes empilées les unes sur les autres et dont la seule visite serait déjà une entreprise ardue dans des salles humides et mal-éclairées.

Le musée de la Civilisation byzantine ambitionne en ce qui concerne les entrepôts et les réserves archéologiques d'apporter une nouvelle approche et un regard neuf. Il propose des espaces de réserves agréables où le mode d'entreposage des objets présente un caractère stimulant pour la recherche et que ces espaces soient enfin propices à l'imagination et à la créativité.

Les réserves archéologiques du musée de la Civilisation byzantine sont situées au sous-sol du bâtiment dans un espace unique dont l'accès se fait par deux entrées (fig. 1). Pour faciliter le transport des objets, une des entrées (A) dispose d'un plan incliné tandis que l'autre (B) est proche d'un ascenseur qui peut transporter des objets lourds et volumineux vers les espaces d'exposition. Les réserves sont situées de manière centrale par rapport aux ateliers de restauration et leur superficie d'ensemble s'élève à 1.302,75 m².

Cet espace unique se différencie en deux parties par sa hauteur. L'une, de 3,30 m de hauteur et de 515 m² de surface, pré-

sente sur l'un de ses côtés un refuge aménagé selon des normes précises avec une porte de sécurité, et s'étendant sur une superficie de 125,35 m². L'autre partie s'élève à 2,45 m de hauteur sur une superficie de 460,5 m² (fig. 1). La particularité de ces espaces a déterminé d'une certaine façon le choix des objets qui y seraient entreposés. Suivant les principes que nous avons énoncés précédemment, l'espace central le plus haut fut choisi pour accueillir les trouvailles en marbre, en raison de sa hauteur et de ses dimensions, tandis qu'une autre partie de même hauteur a été divisée en deux espaces indépendants pour entreposer des icônes mobiles et des mosaïques restaurées. Dans la partie basse, il fut décidé d'entreposer les céramiques, les fresques et les trouvailles métalliques. L'éclairage dans l'espace des réserves est artificiel, par tubes fluorescents et est commandé par des interrupteurs. Un seul endroit reçoit un éclairage naturel par une ouverture sur la cour intérieure du musée. Les carreaux de verre ont été couverts de stores particuliers qui permettent de voir de l'intérieur vers l'extérieur et filtrent 93% de la lumière solaire. Les sols, de type industriel, sont revêtus d'une peinture spéciale. Au cours de l'étude de l'organisation, on jugea nécessaire d'utiliser l'expérience acquise dans les domaines de l'entreposage et de l'économie de l'espace par les secteurs du commerce et de l'industrie, tout en l'adaptant aux exigences particulières des réserves archéologiques.

ENTREPOSAGE DE SCULPTURES

L'entreposage d'un matériau, d'un poids et d'un volume particulièrement important, présente toujours un problème complexe. Il est courant de voir dans les sites archéologiques ou dans les cours des musées des membres architecturaux et autres sculptures empilées et laissées à l'abandon.

L'entreposage des trouvailles en marbre ou en pierre doit d'abord prendre en compte les facteurs contraignants de volume et de poids, de telle sorte que ces objets soient accessibles et facilement transportables. Parallèlement, il faut prendre soin d'économiser l'espace dans les mètres carrés déterminés des réserves des musées.

Dans le cas du musée de la Civilisation byzantine, la nécessité de déplacer des objets lourds et volumineux avec facilité et sécurité a conduit à se servir d'un chariot élévateur électrique à fourche. Ce choix a déterminé le mode d'entreposage des sculptures en marbre pour lesquelles on a utilisé un système de rayonnages métalliques assemblés par des paires de petites poutres de type lourd, simples à poser et à modifier. La capacité de charge pour chaque paire de poutres varie de 1.700 à 3.500 kg. Les sculptures ne sont pas placés directement sur les poutres mais sur des bases en bois, des palettes fabriquées par la menuiserie du musée, pouvant être déplacées par le chariot élévateur.

Ce mode d'entreposage s'est révélé par-

ticulièrement efficace en garantissant les exigences d'un accès aisé aux objets en marbre lourds et volumineux, leur déplacement sûr et une économie d'espace dans les réserves (fig. 2).

ENTREPOSAGE D'ICÔNES MOBILES, DE FRESQUES ET DE MOSAÏQUES

Les icônes mobiles restaurées, les fresques déposées de leur support ainsi que les mosaïques peuvent être placées en position verticale sans craindre que ne se décolle une partie de leur surface, dans la mesure où elles ont été consolidées. C'est dans cette optique que nous avons conçu un système de cadres métalliques coulissants adaptés aux besoins de l'espace et aux dimensions des objets, et dans lesquels sont accrochés les objets conservés (fig. 3). Toutes ces constructions métalliques ont été peintes à la peinture électrostatique.

icônes mobiles : les icônes mobiles constituent une catégorie importante d'objets dans le musée de la Civilisation byzantine. Il s'agit d'objets fragiles dont la surface peinte a fréquemment souffert et dont le support en bois est souvent détérioré. L'espace dans lequel elles sont exposées ou conservées doit présenter des conditions climatiques contrôlées. L'espace choisi pour les conserver s'étend sur une surface de 52 m² environ et est presque entièrement occupé par des cadres coulissants (fig. 4).

Pour les icônes non-restaurées une unité

autonome de rayonnages coulissants en hauteur a été conçue mais n'a pas encore été réalisée.

Les fresques : l'espace qui accueille les fresques a une superficie de 132,25 m² et une hauteur de 2,45 m (fig. 1). Sur un des côtés, a été placé un système de cadres métalliques pour suspendre les fresques planes (fig. 5). Pour celles qui ne présentent pas une surface plane, on a conçu des rayonnages métalliques d'un mètre de large disposés en hauteur, installés sur les deux autres côtés de l'espace. Pour les fragments de fresques, on a conçu un système métallique qui s'ouvre sur des panneaux verticaux où sont placés des plateaux de bois peu profonds dans lesquels les fragments sont conservés.

Les mosaïques : l'espace qui accueille les mosaïques s'étend sur 63,25 m². Il se trouve dans la partie la plus haute des réserves, à l'endroit de l'ouverture vers la cour intérieure. Les mosaïques restaurées sont accrochées à des cadres métalliques coulissants (fig. 1) fabriqués grâce à un financement de la société Papastratos S.A.

ENTREPOSAGE D'OBJETS MÉTALLIQUES

Les trouvailles en métal ont été placées dans un petit espace d'une superficie de 24 m², dans la partie basse des réserves (fig. 1). Ce sont les plus fragiles en termes d'humidité et de température et

pour cette raison ils ont été placés dans un espace où l'humidité est en permanence contrôlée de manière automatique. Pour les monnaies, on a construit des placards en aluminium avec des serrures de sécurité et des coffrets mobiles en plexiglas avec un couvercle pour assurer leurs déplacements. Ces placards ont été conçus d'après l'étude de Mme Lykiardopoulou qui nous a transmise son expérience et ses connaissances à notre demande. Pour les autres objets métalliques, on a conçu des coffre-forts métalliques revêtus de peinture électrostatique époxy, avec une double serrure (fig. 6).

ENTREPOSAGE DE CÉRAMIQUES

Le cas des céramiques présente, parmi les matériaux archéologiques, la plus grande difficulté d'entreposage. Les céramiques provenant de fouilles représentent en effet la plus grande partie des trouvailles archéologiques. À l'exception de céramiques intactes ou de grands morceaux, le matériau de céramiques est essentiellement constitué de fragments, particulièrement difficiles à entreposer. L'objectif est en effet de classer ces trouvailles suivant les données des fouilles, de mettre en relation les trouvailles par couches et d'en avoir un accès aisé pour les étudier.

Après une recherche et un recensement des besoins pour l'entreposage des céramiques dans le musée de la Civilisation

byzantine, il fut décidé à un niveau pratique que le système en vigueur de rangement avec des plateaux-tiroirs empilés sur une structure en bois, pouvait être amélioré en remplaçant la structure porteuse en bois par une structure métallique, mais surtout en transformant le système fixe en structure coulissant sur des glissières (fig. 7). Ce système de tiroirs coulissants offre des avantages tels qu'une économie d'espace, une plus grande sécurité tandis que les trouvailles sont protégées de la poussière, dans la mesure où la structure est enfermée dans une boîte. En outre, le système des plateaux-tiroirs placés en empilements verticaux qui constituent des unités le long des couloirs donne la possibilité d'établir une signalisation afin de retrouver facilement l'objet recherché (fig. 8).

Entreposage d'amphores : La recherche du mode d'entreposage d'un grand nombre d'amphores que possède le musée de la Civilisation byzantine fut un défi qui nous amena à suivre une logique d'entrepôt des amphores suivant un mode hérétique pour les données traditionnelles, mais parfaitement juste et correct pour l'objet lui-même.

Les amphores furent entreposées dans la réserve archéologique du musée d'une manière qui rappelle leur usage premier comme objet de transport, mais aussi leur entreposage traditionnel et fonctionnel dans les cales d'un navire marchand.

C'est dans cette optique que nous avons fabriqué une reproduction d'un navire

---

byzantin basée sur les éléments fournis par l'étude des naufrages, et plus particulièrement le naufrage de Yassi Ada sur les côtes d'Asie Mineure. Pour conserver des proportions de grandeur naturelle, on a fabriqué seulement une partie du navire (fig. 9). On a considéré que le lieu idéal pour placer cette reproduction était l'espace étroit et autrement inutilisable, à gauche de l'entrée dans la réserve archéologique où le niveau incliné de descente pouvait jouer le rôle de la descente vers la cale à l'intérieur du navire. Sur le mur d'en face, a été rendu à la peinture, de manière remarquable, l'autre moitié du navire. Cette intervention picturale a été réalisée par le peintre du musée Dimitra Kamaraki. Les amphores ont été placées en rang au fond du navire. La première rangée a été fixée au fond de la cale par des cordes de chanvre, tandis que les amphores de la seconde rangée étaient placées dans les intervalles que formaient les cols et les épaules des amphores de la précédente rangée.

Toute cette entreprise n'aurait pu être réalisée sans l'aide de l'architecte Giorgos Paschalidis qui a transcrit les plans dans la langue des menuisiers de bateaux et plus particulièrement Giorgos Tsiroiannis qui en a assuré la construction. Enfin, tout cela n'aurait pu être menée à bien sans le financement généreux de la société Papastratos S.A.

D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI

G. SKORDALI

Ποικίλα σημειώματα

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΕΙΣΜΟΙ ΤΟΥ 1978

(Εισήγηση του καθηγητή Γ. Πενέλη στα εγκαίνια της Έκθεσης στο Λευκό Πύργο, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης είκοσι χρόνων από το μεγάλο σεισμό.)

ΚΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΙ,

Θα ήθελα κατ' αρχήν να ευχαριστήσω τους διοργανωτές της Έκθεσης για την τιμητική τους πρόσκληση να προσφωνήσω τη σημερινή εκδήλωση, τόσο μάλλον που δεν είναι προφανής για το μη μνημένο η σχέση ενός καθηγητή του Μπετόν με τη διατήρηση της πολιτισμικής μας κληρονομιάς και την κουλτούρα γενικότερα.

Ο μεγάλος σεισμός της Θεσσαλονίκης της 20-6-98 ανέδειξε μια σειρά από προβλήματα που διαπερνούσαν το σύνολο του κοινωνικού ιστού του τόπου από την ποιότητα της δόμησης, τη διοικητική ετοιμότητα της Πολιτείας, την αντισεισμική έρευνα, την πανεπιστημιακή εκπαίδευση και ανάμεσα σε όλα τα άλλα και την προστασία της δομημένης πολιτισμικής μας κληρονομιάς. Και τούτο, γιατί ήταν η πρώτη φορά που η δεύτερη μεγάλη πόλη της χώρας, αναδομημένη μεταπολεμικά σχεδόν αποκλειστικά με μπετόν αρμέ και πυκνή δόμηση, χτυπήθηκε από ένα μεγάλο σεισμό.

Θα εστιάσουμε την προσοχή μας στα μνημεία μια και αυτό απαιτεί η περίστα-

ση. Όπως ένας μεγάλος αριθμός από τους παρισταμένους ασφαλώς γνωρίζει, η βασική φιλοσοφία της συντήρησης και αναστήλωσης συνίσταται στη διατήρηση της ιστορικής και καλλιτεχνικής αυθεντικότητας του μνημείου, ενώ η δυνατότητα χρήσης του αποτελεί παρεπόμενο ή και δευτερεύοντα στόχο. Επίσης, ότι οι όποιες επεμβάσεις σε μνημεία πρέπει να έχουν πολύ βαθύ χρονικό ορίζοντα στο μέλλον.

Αντίθετα, όλες οι άλλες κατασκευές συντηρούνται, επισκευάζονται ή ενισχύονται με στόχο την ασφαλή επανάχρηση για ένα χρονικό ορίζοντα της τάξεως των 50 χρόνων. Αυτή η τόσο απλή αλήθεια όρθωνε επί μακρόν διεθνώς, ιδιαίτερα όμως στην πατρίδα μας μέχρι και την δεκαετία του '70, αδιαπέραστα τείχη για συμβατούς δρόμους ανάμεσα σε αρχαιολόγους και συντηρητές από τη μια και μηχανικούς από την άλλη.

Ο μεγάλος σεισμός του '78, που σημειώθηκε ήταν σεισμός συχνότητας 500 χρόνων για την πόλη, προκάλεσε τέτοιας κλίμακας εμφανείς πλέον ζημιές στα μνημεία της, που οδήγησε σε αναγκαστική στενή συνεργασία και αλληλοκατανόηση, στην αρχή αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες και πολιτ. μηχανικούς ειδικούς στην αντισεισμική τεχνολογία και στη συνέχεια πολλές άλλες ειδικότητες (π.χ. τοπογράφους, χημικούς, ορυκτολόγους κ.λ.π.).

Πράγματι, περιπτώσεις όπως η Ροτόντα, όπου το ένα τρίτο του μνημείου, κάπου 10.000 τόννοι φορτίου, ολίσθαινε με ταχύτητα 1 χλστ. το μήνα με προοπτική

την κατάρρευση, δεν ήταν πια δυνατόν να αντιμετωπισθεί με τα στοιχειώδη μέσα επιφανειακών επεμβάσεων που είχε στη διάθεσή της η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Η συγκρότηση τότε, στα τέλη του 1978, «της Επιτροπής Εποπτείας για τη στερέωση των Μνημείων της Θεσσαλονίκης» από τον τότε ΥΔΕ συμπολίτη μας κ. Ν. Ζαρντινίδη και τον τότε Υπ. Πολιτισμού και με τη συμμετοχή αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων αναστηλωτών και πολιτ. μηχανικών κατασκευών αποτέλεσαν καταλύτη για τις πιο πέρα εξελίξεις. Ένας μικρός πυρήνας στην αρχή από καμιά δεκαριά ανθρώπους με διαφορετική επιστημονική κουλτούρα ο καθένας, φτασμένοι όλοι τους, κατάφεραν σε μικρό χρόνο με πολλή υπευθυνότητα να βρουν κοινή γλώσσα και να συνεργασθούν απόλυτα για την προστασία των μνημείων, που στέκονταν σε κοινή θέα πληγωμένα από τον Εγκέλαδο, έτοιμα να καταρρεύσουν.

Ευτυχή συγκυρία πάντως για τη γρήγορη αλληλοκατανόηση αποτέλεσε και το γεγονός ότι βρέθηκαν εκείνη την εποχή σε θέσεις κλειδιά, άνθρωποι που είχαν φοιτήσει ή υπηρετούσαν στο ίδιο πανεπιστήμιο, το Α.Π.Θ., από αρχαιολόγοι έως και μηχανικοί, που γνωρίζονταν από την πρώτη τους νιότη οι πιο πολλοί, και που, ως εκ τούτου, η διαφορετική επιστημονική τους κουλτούρα με τίποτε δεν μπορούσε να εκληφθεί ότι εξυπηρετούσε προσωπικές σκοπιμότητες. Έτσι, πολύ γρήγορα διαμορφώθηκε λίγο ως πολύ κοινή γλώσσα επικοινωνίας. Κατανεμή-

θηκαν, θυμάμαι, τότε τα πιο σημαντικά μνημεία της πόλης σε ομάδες ευθύνης στα μέλη της επιτροπής, που στην καθημέρια μετείχε κατ' ελάχιστον ένας αρχαιολόγος, ένας αρχιτέκτονας και ένας πολιτ. μηχανικός.

Σε μικρό χρόνο οι ομάδες ευθύνης μετεξελίχθηκαν σε μεγάλες μελετητικές ομάδες, χρηματοδοτούμενες από το Υ.Δ.Ε. (ΥΑΣΒΕ) που επεξεργάσθηκαν, ακολουθώντας όλες τις σύγχρονες τάσεις και τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής, τα βασικά μνημεία της πόλης. Η αποστολή της επιτροπής εποπτείας έληξε στα τέλη του 1980, όμως η δυναμική που δημιούργησε και που φορέα της αποτέλεσε η 9η Εφορεία, οδήγησε μέσα σε μια 20ετία στα αποτελέσματα που εκτίθενται σήμερα εδώ. Μνημεία όπως η Ροτόντα, η Αγία Σοφία, ο Αγ. Παντελεήμων, η Αχειροποίητος έχουν ολοκληρωθεί ή βρίσκονται στο περατούσθαι.

Ό,τι όμως θα διεξέλθετε σε λίγο είναι το αποτέλεσμα, τα επιφανόμενα, θα τολμούσα να πω. Αυτό που δεν φαίνεται είναι η τεχνογνωσία που γεννήθηκε μέσα από όλη αυτή τη διεργασία, τα πρωτότυπα ερευνητικά προϊόντα και πριν από όλα η εδραιωμένη πια πεποίθηση ότι η επέμβαση σε ένα μνημείο απαιτεί τη στενή συνεργασία πολλών ειδικοτήτων. Δεν είναι τυχαίο ότι αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, πολιτ. μηχανικοί και χημ. μηχανικοί της πόλης μας συμπρωταγωνιστούν σήμερα με τους συναδέλφους Ιταλούς στα διεθνή fora στην πρώτη γραμμή παραγωγής νέας γνώσης πάνω στην αναστήλωση. Μπορώ να πω ότι ο σει-

Ποικίλα σημειώματα

σμός του '78 αποτέλεσε τον καταλύτη για τη δημιουργία σχολής αναστήλωσης, που πρόσφατα βρήκε και την τυπική της έκφραση με τη δημιουργία στο Α.Π.Θ. μεταπτυχιακού διετούς διάρκειας, διατμηματικού χαρακτήρα.

Ως κατακλείδα, θα ήθελα να διατυπώσω ορισμένες θέσεις-συμβουλές, για τους νεότερους κυρίως, που παίρνουν μέρα με τη μέρα τη σκυτάλη στα χέρια τους.

- Δεν πρέπει να λησμονείτε ότι κάθε επέμβαση σε μνημείο έχει ως κύριο στόχο τη διατήρηση της ιστορικής και καλλιτεχνικής του γνησιότητας και δευτερογενώς τη δυνατότητα χρήσης.

- Δεν πρέπει να λησμονείτε ότι η επιτυχής επέμβαση σ' ένα μνημείο είναι προϊόν συνεργασίας πολλών ειδικοτήτων, άρα και συναίνεσης και αμοιβαίων συμβιβασμών. Κανείς συμβιβασμός, όμως, δεν μπορεί να αποβαίνει σε βάρος της βασικής αρχής της διατήρησης της γνησιότητας και αυθεντικότητας του μνημείου.

- Εάν η συγκυρία δεν επιτρέπει επιστημονικά έντιμη συνεννόηση των εμπλεκόμενων παραγόντων για το σχήμα αναστήλωσης, είναι χίλιες φορές καλύτερο να παραμείνει το μνημείο ως έχει, καλά υποστυλωμένο. Σίγουρα στο μέλλον κάποια άλλη ομάδα θα φανεί πιο τυχερή και θα μπορέσει να λύσει το πρόβλημα αποτελεσματικά.

Τέλος, κλείνοντας θα ήθελα να αναφερθώ σε κάτι προσωπικό, να σας διαβάσω αυτολεξεί ένα απόσπασμα από τον πρόλογο της Μελέτης Στερέωσης της Ροτόντας, γραμμένο το 1980, την ευθύνη της οποίας είχε ο ομιλών.

«Όταν πριν από ενάμισι χρόνια, μας ανατέθηκε η στερέωση της ΡΟΤΟΝΤΑΣ, ενός από τα σημαντικότερα ρωμαϊκά μνημεία που σώζονται σήμερα στη γη, με κατέλαβαν συναισθήματα φόβου και άγχους. Φόβος γιατί το μνημείο βρισκόταν σε εξελικτική κατάσταση κατάρρευσης – τα βασικά ρήγματα άνοιγαν ένα χιλιοστό το μήνα – και κανείς δεν μπορούσε να ξέρει αν υπήρχε πια χρόνος επέμβασης. Άγχος, γιατί η σημασία του έργου ήταν τέτοια, ώστε τα ονόματα αυτών που θα έκαναν την επέμβαση να συνδεθούν άμεσα μόνο με τις πιθανές δυσμενείς επιπτώσεις των επεμβάσεων στο μνημείο, όποιος μορφής και αν ήταν αυτές, στατικές, μορφολογικές ή αρχαιολογικές. Και είναι φυσικό να περιμένει κανείς κάτι τέτοιο, γιατί δεν μπορεί να γίνει δεκτό από την ανθρώπινη νόηση ότι κάποιοι, που η ζωή τους στην πορεία του μνημείου μέσα στις χιλιετίες αποτελεί ασήμαντο περιστατικό, μπορούν να βλάψουν τη γνησιότητά του, έστω και στην προσπάθειά τους να το σώσουν από κατάρρευση».

Το παραπάνω απόσπασμα, 20 χρόνια μετά, ερμηνεύει ίσως τη στάση μου και τη δράση μου όλα αυτά τα χρόνια στο τεράστιο πρόβλημα της αναστήλωσης, αλλά και την τιμητική πρόσκληση των οργανωτών της σημερινής έκθεσης να μιλήσω σ' αυτήν.

THE MONUMENTS OF
THESSALONIKI AND THE
EARTHQUAKE OF 1978

An introductory address by PROFESSOR G. PENELIS at the opening of the exhibition in the White Tower marking the twentieth anniversary of the earthquake.

LADIES AND GENTLEMEN,

I should like to begin by thanking the organisers of the exhibition for honouring me with an invitation to speak to you here today, especially since it may not be clear to the uninitiated just what a professor of concrete has to do with the preservation of our cultural heritage or with culture in general.

The great earthquake of 20 June 1978 highlighted a number of problems that had permeated the entire social fabric of this country, from the standard of building, the degree of alertness of the administration, antiseismic research, and university training to the protection of our built cultural heritage. And the reason is that this was the first time that the country's second city, reconstructed since the War almost entirely in reinforced concrete and heavily built up, had been struck by a serious earthquake.

Let us concentrate on the monuments, since the situation seems to call for it. As many of you will certainly know, the

underlying philosophy of conservation and restoration is that the historical and artistic authenticity of a monument must be preserved; the possibility of using it is an incidental or secondary consideration. Another important factor to bear in mind is that any intervention in a monument must look far ahead into the future. All other structures, by contrast, are maintained, repaired, or strengthened with a view to their being used safely for something like another fifty years. For a long time, all over the world, but particularly in Greece before the '70s, this simple fact presented insuperable barriers to compatible paths for archaeologists and conservators on the one hand and engineers on the other.

The great earthquake of 1978 – which, let it be noted, was of a magnitude that strikes this city once in five hundred years – caused manifest damage to the monuments on such a scale that, first, archaeologists, architects, and civil engineers specialising in antiseismic technology, and, later, representatives of many other disciplines (including topographers, chemists, mineralogists, and others), were forced to work closely together with some degree of mutual understanding. Cases such as the Rotunda, one third of which (some 10,000 tons in weight) was shifting towards total collapse at a rate of one millimetre a month, really could no longer be addressed with the rudimentary means of superficial intervention available to the 9th Ephorate of Byzantine Antiquities at the time.

At the end of 1978, the then Minister for Public Works, Mr N. Zardinidis, a fellow Thessalonian, and the then Minister for Culture, with the help of archaeologists, architectural restorers, and civil engineers, set up the Supervisory Panel for the Consolidation and Restoration of Monuments in Thessaloniki, and this became the catalyst for further developments. A small nucleus of about ten people at first, all representing different disciplines and all with a well established reputation, very quickly and very responsibly managed to find common ground and to work together in complete accord for the protection of the monuments, which were standing exposed to public view, deeply assailed by the earthquake and not far from collapse.

One circumstance that favoured this rapid mutual understanding was the fact that, at the time, certain key positions were filled by people who had studied or were working at the same university (the Aristotle University of Thessaloniki): from archaeologists to engineers, most of them had known each other for years, and for this reason there was no likelihood that their different scientific culture could be regarded as serving personal ulterior motives. So a more or less common language of communication was established quite quickly. As I recall, the city's most important monuments were assigned to core groups made up of members of the Panel, each comprising at least one archaeologist, one architect, and one civil engineer.

These core groups soon evolved into large survey groups, funded by the Ministry of Public Works (through the Earthquake Rehabilitation Service of Northern Greece), which treated the city's most important monuments in accordance with all the latest trends and technological achievements of the time. The Supervisory Panel was wound up in 1980, but the dynamics which it had set in motion, and the vehicle of which was the 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, led over the next twenty years to the results that are displayed here today. The work on such monuments as the Rotunda, Ayia Sophia, Ayios Panteleimon, and Acheiropoietos has been completed or is close to completion.

What you are going to see in a moment, however, is the result, the epiphenomena dare I say. What is not apparent is the expertise that was born out of this whole process, the original products of research, and above all the now firmly entrenched conviction that intervention on a monument requires the close collaboration of several fields of specialisation. It is no accident that archaeologists, architects, civil engineers, and chemical engineers from this city are now neck and neck with their Italian colleagues in the front line of the international fora producing new knowledge on restoration. I venture to suggest that the earthquake of 1978 was the catalyst for the emergence of a school of restoration, which has recently found formal expression in the creation of a two-year inter-

---

departmental postgraduate course at the Aristotle University.

I should like to conclude by offering some advice, chiefly to the younger generation who are day by day taking over from their predecessors:

- Do not forget that the main purpose of any intervention in a monument is to preserve its historical and artistic authenticity, and that the possibility of using it is a secondary consideration.

- Do not forget that successful intervention in a monument is the product of cooperation between many fields of specialisation and therefore of consensus and compromise. No compromise, however, may violate the fundamental principle of preserving the authenticity of the monument.

- If the circumstances do not permit scientifically honourable agreement between those involved regarding the form of the restoration, it is a thousand times better for the monument to be left as it is, well supported. Some future team will certainly be more fortunate and manage to find an effective solution to the problem. I should like to close with something personal and read you an extract from the introduction to the Consolidation Survey for the Rotunda, for which I was responsible. It was written in 1980:

When, a year and a half ago, we were assigned to consolidate the Rotunda, one of the most important Roman monuments surviving anywhere on earth, I was filled with fear and anguish. Fear, because the monument was in a state of active collapse

(the main cracks were widening at a rate of a millimetre a month) and no-one knew whether there was still time enough to intervene; anguish, because the work was so important that the names of those who carried out the intervention would be directly connected only with any adverse effects of the interventions in the monument, whatever form they might take, structural, formal, or archaeological. This is only to be expected, because the human mind cannot accept that some people whose lives constitute an insignificant incident in the monument's millennial existence can impair its authenticity, albeit in an effort to save it from collapse.

Twenty years on, perhaps this excerpt explains my attitude and my actions all these years with regard to the huge problem of restoration, as also the decision of the organisers of this exhibition to honour me with an invitation to speak here today.

Thessaloniki 8 November 1998
PROFESSOR G. G. PENELIS

LES MONUMENTS DE
THESSALONIQUE ET LES
TREMBLEMENTS DE TERRE
DE 1978

(Rapport du professeur G. Pénélis lors de l'inauguration de l'exposition à la Tour Blanche, à l'occasion des vingt ans depuis le grand tremblement de terre.)

MESDAMES ET MESSIEURS,

Je voudrais tout d'abord remercier les organisateurs de cette manifestation pour l'invitation qu'ils m'ont faite à venir parler aujourd'hui à l'occasion de cette exposition, bien que cela puisse paraître à première vue curieux qu'un professeur, spécialiste en béton, vienne discourir de la conservation de l'héritage culturel et plus généralement de la culture.

Le grand tremblement de terre à Thessalonique, le 20 juin 1978, a révélé un ensemble de problèmes atteignant l'ensemble du tissu social de notre pays, depuis la qualité des constructions, la vigilance de l'appareil administratif de l'Etat, la recherche antisismique, l'enseignement universitaire, en passant par les services de la protection du patrimoine architectural. Il faut toutefois noter que la seconde ville du pays, construite après la seconde guerre mondiale, presque exclusivement en béton armé et suivant une urbanisation très dense, n'avait ja-

mais été touchée par un tremblement de terre de cette ampleur.

Etant donné l'objet de cette manifestation, notre attention se portera plus particulièrement sur les monuments. Comme la plupart des personnes présentes le savent, la philosophie fondamentale de la conservation et de la restauration vise à préserver l'authenticité historique et artistique du monument, la possibilité de l'utiliser ne constituant qu'un objectif secondaire. En outre, toutes les interventions sur les monuments doivent être pensées en fonction d'un futur lointain. Les autres constructions sont par contre conservées, réparées ou renforcées dans un objectif de réutilisation sûre pour une période de l'ordre de cinquante ans. Ce principe élémentaire a longtemps dressé à l'étranger et plus particulièrement en Grèce jusque dans les années 70, des obstacles infranchissables entre les archéologues et les restaurateurs d'une part et les ingénieurs d'autre part. Le tremblement de terre de 78 qui, précisons-le, était d'une intensité qu'on ne rencontre dans cette ville que tous les cinq cent ans, a provoqué des dommages manifestes d'une telle ampleur sur les monuments qu'il a conduit à une étroite collaboration et à une compréhension mutuelle dans un premier temps entre les archéologues, les architectes et les ingénieurs civils, spécialistes en technologie antisismique, et par la suite entre d'autres spécialistes (topographes, chimistes, minéralogistes et autres). En effet, le problème de monuments tels que

la Rotonde où un tiers de l'édifice, soit près de 10.000 tonnes de charge, glissait à raison d'1 mm. par mois et qui menaçait à terme de s'effondrer, ne pouvait plus se contenter d'interventions superficielles avec les moyens rudimentaires dont disposait la 9ème Ephorie des Antiquités byzantines.

La constitution, à la fin de l'année 1978, d'un "Comité de surveillance pour la consolidation des monuments de Thessalonique" par le ministre des Travaux publics, notre concitoyen M. N. Zardiniadis et le ministre de la Culture de l'époque avec la participation d'archéologues, d'architectes, de restaurateurs et d'ingénieurs civils en bâtiments, a joué un rôle déterminant dans les actions qui ont suivies. Un petit noyau, constitué au départ d'une dizaine de personnes, de formations différentes, reconnues dans leurs domaines respectifs et conscients de leur responsabilité, a réussi rapidement à établir un langage commun et à collaborer pleinement en faveur de la protection des monuments exposés, prêts à s'effondrer. Il est heureux dans l'optique d'une plus grande compréhension mutuelle qu'à cette époque se soient trouvées à des places clés des personnes qui avaient fait leurs études ensemble ou qui travaillaient dans la même Université Aristote de Thessalonique, archéologues ou ingénieurs civils dont la plupart se connaissaient depuis leur jeunesse ce qui, de ce fait et malgré leur formation différente, favorisa leur réunion sur un objectif commun. C'est ainsi que très vite, s'éta-

blit entre eux à des degrés divers un langage commun de communication. Les plus importants monuments de la ville furent répartis entre des équipes de responsabilité constituées des membres du Comité, chacune d'elles comptant au minimum un archéologue, un architecte et un ingénieur civil.

Les équipes de responsabilité se transformèrent rapidement en groupes d'étude importants, financés par le ministère des Travaux publics (Service de la Réhabilitation des sinistrés du tremblement de terre de Grèce du Nord) qui entreprirent de traiter les principaux monuments de la ville en suivant les tendances contemporaines et les moyens technologiques de l'époque. La mission du Comité de surveillance s'acheva à la fin de l'année 1980, mais la dynamique qu'il avait enclenché et dont la 9ème Ephorie était l'instrument, a permis en vingt ans d'obtenir les résultats qui sont exposés ici aujourd'hui. Des monuments tels que la Rotonde, Sainte-Sophie, Saint-Pantéléimon, l'Achéropoïète sont terminés ou sont en cours d'achèvement.

Ce que vous allez découvrir n'est que le résultat, je dirais même l'épiphénomène. Ce qui n'apparaît pas ici est la connaissance technique qu'a engendré ce travail de même que les produits originaux de la recherche, mais avant tout la certitude désormais ancrée que toute intervention sur un monument exige une étroite collaboration entre un grand nombre de spécialistes divers. Il en résulte que les archéologues, les architectes, les ingé-

nieurs civils et les chimistes de la ville de Thessalonique sont aujourd'hui en compétition active avec leurs confrères italiens dans les congrès internationaux et à l'avant-garde de la présentation de nouveaux savoirs concernant la restauration. Je peux dire également que le tremblement de terre de 1978 a été un facteur déterminant dans la création de l'Ecole de Restauration qui a récemment institué un diplôme d'études supérieures spécialisées de deux ans à caractère transdisciplinaire à l'Université Aristote de Thessalonique.

En conclusion, je voudrais émettre quelques idées et conseils, principalement à l'intention des jeunes qui reprennent le flambeau:

- Il ne doivent pas oublier que toute intervention sur un monument a pour principal objectif de préserver l'authenticité historique et artistique de ce dernier et de manière secondaire la possibilité de l'utiliser.
- Il ne doivent pas non plus oublier que toute intervention réussie sur un monument est le fruit d'une collaboration entre de nombreuses spécialités et par conséquent d'une compréhension et de compromis mutuels. Aucun compromis ne doit toutefois être obtenu au détriment du principe fondamental de la préservation de l'authenticité du monument.
- Si les conditions ne permettent pas sur le plan scientifique une entente entre les parties impliquées sur la forme à donner à la restauration, il est de loin préférable que le monument reste en l'état plutôt

---

qu'il subisse une restauration baclée. Il est certain que dans le futur, une autre équipe aura éventuellement la chance de trouver une solution satisfaisante au problème.

Enfin, pour clore mon exposé, je voudrais me référer à un élément personnel et vous lire textuellement un fragment que j'ai écrit en 1980 dans l'introduction à l'étude sur la consolidation de la Rotonde dont je suis responsable :

“Lorsqu'il y a un an et demi, j'ai été chargé de la consolidation de la Rotonde, l'un des monuments romains les plus importants conservé au monde aujourd'hui, j'ai été gagné par des sentiments de peur et d'angoisse. De peur parce que le monument se trouvait dans une situation qui évoluait vers un effondrement, les principales fissures s'ouvrant d'un millimètre par mois, et alors que personne ne pouvait savoir s'il nous restait suffisamment de temps pour intervenir. De l'angoisse parce que l'importance de l'ouvrage était telle que les noms de ceux qui étaient chargés d'intervenir seraient directement liés aux éventuelles conséquences néfastes des interventions sur le monument, quelles qu'en soit la forme, statiques, morphologiques ou archéologiques. Il est normal de s'y attendre parce qu'il n'est pas acceptable que des personnes dont la vie dans le cours du monument séculaire ne représente qu'un évènement insignifiant puissent porter atteinte à son authenticité, même si leurs efforts visent à éviter qu'il ne s'effondre.”

Ce fragment, vingt ans plus tard, permet

peut-être d'interpréter mon attitude et mon action tout au long de ces années face au problème extraordinairement complexe de la restauration et peut-être aussi l'invitation honorifique que m'ont fait les organisateurs de parler à l'inauguration de cette exposition.

Thessalonique, 8-11-1998
PROFESSEUR G. PÉNÉLIS

ΔΩΡΗΤΕΣ - ΧΟΡΗΓΟΙ

- 1986 Ζαφείριος Παπαγεωργίου
- 1987 Αναστασία, σύζυγος Δημητρίου Οικονομοπούλου
- 1988 Ευάγγελος Δημητριάδης
- 1990 Χρυσάνθη Άββοτ
- 1991 Γεράσιμος και Μαριάνα Κοντογούρη
- 1992 Σταύρος Μιχαλαριάς
- 1993 Γιάννης Μπουτάρης
- 1994 Μαρίνα Ηλιάδη και Δάφνη Παπαπαναγιώτου - Κληρονόμοι Ντόρης Παπαστράτου, Γεώργιος, Χαρίλαος και Παρμενίων Μουρτζίνος, Λίζα Σασαγιάννη-Στεριοπούλου
- 1995 Δημήτριος Αγγελίδης, Καλλιόπη Αντωνίου-Κωτούλα, Δήμος Θεσσαλονίκης, Οικογένεια Κ. Καλφαγιάν, Σωματείο «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού», Ηλιάς Ταξίδης, Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης, Τράπεζα Πίστεως - Ίδρυμα Γ. Φ. Κωστόπουλου, Κώστας Φυλακτός, Άννα Χριστοφορίδη
- 1996 Θεοδώρα Βλαστού-Δραγούμη, Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης, Δωροθέα Γούδου, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, Εταιρεία Παπαστράτος ΑΒΕΣ, Σωματείο «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού»
- 1997 Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης
- 1998 Θεόδωρος Αηδονόπουλος, Ζήνων Αθανασιάδης, Δημήτριος Αθανασόπουλος, Νέλλα Αλλαμανή, Αλίκη και Νικόλαος Άλβο, Ανδρέας Ανδρεάδης, Λυδία Βαβυλοπούλου, Μιλένα Βαβυλοπούλου, Ροζαλία Βαμβαλή, Δημήτριος Βαμβούκος, Άννα Βιδάλη, Άννα Βιλδιρίδου, Γενική Τροφίμων Α.Ε., Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης, Κωνσταντίνος Γλεούδης, Αστέριος Γούσιος, Ιωάννης Δαμπασίνας, Παναγιώτης Δεληγκάρης, Έλλη Δημητρίου, Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Αικατερίνη

Δώδου, Θέτις Εμμανουηλίδου, Νίκος Ευθυμιάδης, Ευφροσύνη Ζάλλη, Χρυσάνθος Ζαμπούλης, Μάτα Ζησιάδου-Τσολοζίδη, Αντώνης Ζυγούρας, Ηλίας Ιωαννίδης, Αντωνία Ιωσηφίδου, Ισίδωρος Κακούρης, Οικογένεια Καραμπέτι Καλφαγιάν, Αλίκη Κανελλοπούλου, Μουσής-Μωρίς Καράσσο, Δανάη Κοκκίνη, Βίκτωρ Κοντογούρης, Αργύριος Κούμας, Ελένη Κούνουπα, Ξανθούλα Κωνσταντίνου, Ιωάννα Κωτσάκη, Γεώργιος Λάββας, Μαθητές Α΄ Γυμνασίου και Λυκείου Κολλεγίου «ΑΝΑΤΟΛΙΑ», Ειρήνη Μάλλη, Μαρία Μαναβή, Φωτεινή Μανδαμαδιώτου, Σέργιος Μορδώ, Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Ιωάννης Μπουτάρης, Στέλιος Νέστορας, Μανώλης Νικολαΐδης, Αναστασία Οικονομοπούλου-Ζαμίδου, Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, Βασίλειος Παπαδόπουλος, Δημήτριος Παπαδόπουλος-Τσαγιάννης, Πέτρος Παπαϊωάννου (περιοδικό «Κτίριο»), Έλλη Πελεκανίδου, Ελένη Περιστεροπούλου, Αικατερίνη Πετράκη, Αικατερίνη Ρουσούλη, Δαβίδ Σαλτιέλ, Διογένης Σαραφίδης, Αθανάσιος Σπάσης, Συμβολαιογραφικός Σύλλογος Εφετών Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Τανιμανίδης, Μαριάνθη Τεγοπούλου, Θρασύβουλος Τεζαψίδης, Αναστασία Τιάλιου, Γεώργιος Τόντης, Δημήτριος Φατούρος, Βάνα Χαραλαμπίδου, Ερρίκος Φωτιάδης, Λίζα Χατζηχαλκιά, Ζαφείρης Χατζηχαλκιάς, Ευδοξία Χατζοπούλου

1999 Αμαλία και Αθανάσιος Δάρας

DONORS

1986 Z. Papageorgiou

1987 Anastasia, wife of D. Ikonomopoulos

1988 E. Dimitriadis

1990 C. Abbot

1991 G. & M. Kondogouri

1992 S. Mihalarias

1993 I. Boutaris

1994 M. Iliadi and D. Papapanagiotou; heirs of Dori Papastratou; G.; H.; & P. Mourtzinis; L. Sasagianni-Steriopoulou

1995 D. Angelidis; K. Antoniou-Kotoula; A. Christoforidi; Credit Bank - G. F. Kostopoulos Foundation; The Friends of the Museum of Byzantine Culture; K. Fylaktos; K. Kalfayan & family; Macedonia-Thrace Bank; Municipality of Thessaloniki; I. Taxidis;

1996 The Friends of the Museum of Byzantine Culture; G. I. Georgiadis; D. Goudou; A.G. Levendis Foundation; Papastratos S.A.; T. Vlastou-Dragoumi;

1997 G. I. Georgiadis

1998 T. Aidonopoulos; N. Allamani; A. & N. Alvo; students of the 1st High School and the Senior High School of Anatolia College; A. Andreadis; Z. Athanasiadis; D. Athanasopoulos; C. Bakirtzis; I. Boutaris; I. Dabasinis; P. Deligaris; E. Dimitriou; A. Dodou; N. Efthymiadis; T. Emmanouilidou; D. Fatouros; E. Fotiadis; General Foods S.A.; G. I. Georgiadis; K. Gleoudis; A. Gousios; L. Hadzihalkia; Z. Hadzihalkias; E. Hadzopoulou; V. Haralambidou; A. Ikonomopoulou-Zamidou; I. Ioannidis; A. Iosifidou; I. Kakouris; K. Kalfayan & family; A. Kanellopoulou; M.-M. Karasso; D. Kokkini; V. Kondogouris; X. Konstantinou; I. Kotsaki; A. Koumas; E. Kounoupa; G. Lavvas; Lawyer's

Association of Thessaloniki; I. Malli; M. Manavi; F. Mandamadiotou; S. Mordo; S. Nestoras; M. Nikolaïdis; D. Papadopoulos-Tsayannis; V. Papadopoulos; A. Papagiannopoulos; P. Papaïoannou (editor of *Ktirio*); E. Pelekanidou; E. Peristeropoulou; A. Petraki; A. Rousouli; D. Saltiel; D. Sarafidis; A. Spasis; G. Tanimanidis; M. Tegopoulou; T. Tezapsidis; Thessaloniki Notarial Association of Appeal Judges; A. Tialiou; G. Tontis; R. Vamvali; D. Vamvoukos; L. Vavylopoulou; M. Vavylopoulou; A. Vidali; A. Vildiridi; E. Zalli; H. Zamboulis; M. Zisiadou-Tsolozidi; A. Zygoras

1999 A. & A. Daras

DONATEURS - SPONSORS

1986 Z. Papageorgiou

1987 Anastasia épouse D. Ikonomopoulos

1988 E. Dimitriadis

1990 Ch. Abbot

1991 G. et M. Kontogouri

1992 S. Michalarias

1993 I. Boutaris

1994 M. Iliadi et D. Papapanagiotou - Les héritiers de Dori Papastratou, G., Ch., P. Mourtzinou, L. Sassayanni-Stériopoulou

1995 D. Angelidis, K. Antoniou-Kotoula, l'Association "Les Amis du Musée de la Civilisation Byzantine", Banque de Macédoine et Thrace, Banque Pistéos-Fondation G. F. Kostopoulou, A. Christoforidi, famille K. Kalfayian, Municipalité de Thessalonique, K. Phylactos, I. Taxidis

1996 L'Association "Les Amis du Musée de la Civilisation Byzantine", G. I. Georgiadis, D.

Goudou, Fondation A. G. Leventis, Société Papastratos S.A.", Th. Vlastou-Dragoumi

1997 G. I. Georgiadis

1998 T. Aïdonopoulos, N. Allamani, A et N. Alvo, les élèves du 1er Lycée et Collège Anatolia, A. Andréadis, Association des Notaires et des Magistrats de Thessalonique, l'Association des Avocats de Thessalonique, Z. Athanassiadis, D. Athanassopoulos, C. Bakirtzis, I. Boutaris, L. Chatzihalkia, Z. Chatzihalkias, E. Chatzopoulou, V. Charalambidou, I. Dambassinis, P. Deligaris, E. Dimitriou, A. Dodou, N. Efthymiadis, T. Emmanouilidou, D. Fatouros, E. Fotiadis, S.A. Générale d'Alimentation, G. I. Georgiadis, K. Gleoudis, A. Goussios, A. Ikonomopoulou-Zamidou, I. Ioannidis, A. Iossifidou, I. Kakouris, famille K. Kalfayian, A. Kannelopoulou, M.-M. Karasso, D. Kokkini, V. Kontogouris, X. Konstantinou, I. Kotsaki, A. Koumas, E. Kounoupa, G. Lavvas, I. Malli, M. Manavi, F. Mandamadiotou, S. Mordo, S. Nestoras, M. Nikolaïdis, D. Papadopoulos-Tsayannis, V. Papadopoulos, A. Papayannopoulos, P. Papaïoannou (la revue *Ktirio*), E. Pelekanidou, E. Peristeropoulou, A. Petraki, A. Rousouli, D. Saltiel, D. Sarafidis, A. Spasis, G. Tanimanidis, M. Tegopoulou, T. Tezapsidis, A. Tialiou, G. Tontis, R. Vamvali, D. Vamvoukos, L. Vavylopoulou, M. Vavylopoulou, A. Vidali, A. Vildiridou, E. Zalli, Ch. Zamboulis, M. Zisiadou-Tsolozidi, A. Zygoras

1999 A. et A. Daras

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
 MUSEUM PUBLICATIONS
 EDITIONS DU MUSÉE DE LA CIVILISATION BYZANTINE

Τίτλος	Title	Titre	Τιμή	Price	Prix
	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 1/1994			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé	
	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 2/1995		2.200 δρχ. / Dr. / GRD		
	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 3/1996		2.200 δρχ. / Dr. / GRD		
	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 4/1997		2.200 δρχ. / Dr. / GRD		
	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 5/1998		2.200 δρχ. / Dr. / GRD		
	Από τα Ηλύσια πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο		2.500 δρχ. / Dr. / GRD		
	Σκευοφυλάκιο Ιεράς Μονής Βλατάδων			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé	
	Θρησκευτικά χαρακτηριστικά από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου		1.500 δρχ. / Dr. / GRD		
	Μεταβυζαντινά χαρακτηριστικά (Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας)		4.000 δρχ. / Dr. / GRD		
	Βυζαντινοί θησαυροί της Θεσσαλονίκης – Το ταξίδι της επιστροφής			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé	
	Τόποι της ιστορίας και της μνήμης – Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης και οι σεισμοί του 1978 (κατάλογος έκθεσης)		2.000 δρχ. / Dr. / GRD		

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
 JOINT PUBLICATIONS
 EDITIONS AVEC LA PARTICIPATION DU MUSÉE DE LA CIVILISATION BYZANTINE

Τίτλος	Title	Titre	Τιμή	Price	Prix
	The Transformation of the Roman World AD 400-900 (κατάλογος εκθέσεων)		8.000 δρχ. / Dr. / GRD		
	Το Ελληνικό Κόσμημα – 6.000 χρόνια παράδοση (κατάλογος έκθεσης)		12.000 & 15.000 (πανόδετο / clothbound / cartonné) δρχ. / Dr. / GRD		

Η έκδοση του παρόντος τεύχους πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Σωματείου «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού».

This issue was published with the financial assistance of the Association of Friends of the Museum of Byzantine Culture.

La publication du présent volume a pu se faire grâce à l'aide financière de l'Association "Les Amis du Musée de la Civilisation Byzantine".

